

*Το συναλλαγματικό καθεστώς της Ελλάδος:
Από την πρόσδεση της δραχμής στο δολάριο μέχρι την Ο.Ν.Ε.*

Φίλιππος Δ. Σαχινίδης* Ph.D.
Ιανουάριος 2006

*Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Ειδικός Συνεργάτης, Γενική Διεύθυνση Στρατηγικής και Οικονομικής Ανάλυσης.

Θέλω να ευχαριστήσω για τα δημιουργικά τους σχόλια και τις παρατηρήσεις τούς: Θεόδωρο Μαριόλη, Σαράντη Λώλο, Δάφνη Νικολίτσα, Γιώργο Παγουλάτο, Παύλο Παπαδόπουλο, Γιώργο Σταθάκη, Μιχάλη Ψαλιδόπουλο. Είναι αυτονόητο ότι οι όποιες παραλείψεις βαρύνουν αποκλειστικά τον συγγραφέα. Ευχαριστίες οφείλονται και στη Σοφία Κ. Μυλωνά για τη φιλολογική επιμέλεια του κειμένου.

Οι απόψεις του ανά χείρας άρθρου είναι αυστηρά προσωπικές. Το άρθρο αποτελεί τμήμα ευρύτερης σε εξέλιξη εργασίας.

1. Εισαγωγή

Οι επιλογές συναλλαγματικού συστήματος, μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο, που αφορούν τη διασύνδεση της ελληνικής οικονομίας με τον υπόλοιπο κόσμο, καθορίστηκαν κυρίως από τις διεθνείς εξελίξεις, ειδικότερα από τις επιλογές των δυτικοευρωπαϊκών χωρών, καθώς και από τις προτεραιότητες της εκάστοτε πολιτικής και οικονομικής ηγεσίας της χώρας.

Αμέσως μετά τον πόλεμο, οι συμμαχικές χώρες με πρωτοβουλία των Η.Π.Α. και του Ην. Βασιλείου θεμελίωσαν μια νέα διεθνή νομισματική τάξη, με επίκεντρο το δολάριο, με το οποίο τα υπόλοιπα νομίσματα συνδέονταν με σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες. Το σύστημα αυτό, γνωστό ως νομισματικό σύστημα του Bretton Woods¹, επέτυχε να διασφαλίσει διεθνώς, περίπου επί εικοσαετία, νομισματική σταθερότητα.

Το διάδοχο σύστημα των κυμαινόμενων ισοτιμιών υπήρξε, και για την πλειοψηφία των χωρών, παραμένει η μόνη δυνατή διέξοδος αλλά δεν εξυπηρέτησε τις ανάγκες των χωρών της τότε Ε.Ο.Κ., που στις δεκαετίες 1970, 1980 και 1990 θεμελίωσαν συστήματα αναπροσαρμοσίμων συναλλαγματικών ισοτιμιών² με σκοπό να περιορίσουν τις συναλλαγματικές διακυμάνσεις των νομισμάτων τους. Το τέλος αυτών των μακροχρόνιων διεργασιών σηματοδοτήθηκε από την επιλογή των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) να δημιουργήσουν την Οικονομική και Νομισματική Ένωση (Ο.Ν.Ε.) και να αντικαταστήσουν τα εθνικά νομίσματα με το ευρώ.

Η Ελλάδα συμμετείχε στις συνομιλίες που πραγματοποιήθηκαν στο Bretton Woods για τη δημιουργία του νέου νομισματικού συστήματος, ακολούθησε όμως το καθεστώς των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών μόλις το 1953, εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου που ξέσπασε μετά την αποχώρηση των κατοχικών στρατευμάτων. Παρέμεινε σ' αυτό μέχρι την ουσιαστική κατάργησή του το 1971 χωρίς, αφενός, να αντιμετωπίσει σημαντικά προβλήματα και, αφετέρου, να υποχρεωθεί σε υποτίμηση του

¹ Οι σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες αποτελούσαν μία από τις συνιστώσες ρυθμίσεις του διεθνούς νομισματικού συστήματος του Bretton Woods που εδραιώθηκε το 1944. Η κατάργηση των σταθερών ισοτιμιών δεν επέφερε και την κατάργηση του συστήματος, το οποίο εξακολουθεί να λειτουργεί με τις υπόλοιπες ρυθμίσεις σε ισχύ.

² Με χρονολογική σειρά, οι διακανονισμοί αυτοί έμειναν γνωστοί ως: «φίδι στο τούνελ», «φίδι» και Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα.

νομισματός της, όπως συνέβη σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Στη βιβλιογραφία³ η σταθερότητα της δραχμής σχολιάζεται χωρίς να διερευνώνται οι ειδικότερες προϋποθέσεις που επέτρεψαν σε μια μικρή και περιφερειακή χώρα, όπως η Ελλάδα, να διατηρήσει αλώβητο το νόμισμά της επί εικοσαετία.

Στη συνέχεια και για περισσότερα από εικοσιπέντε χρόνια, η Ελλάδα επέλεξε να ακολουθήσει το σύστημα των κυμαινόμενων ισοτιμιών που επικράτησε διεθνώς, αποφεύγοντας να συμμετέχει στους συναλλαγματικούς διακανονισμούς των ευρωπαϊκών χωρών. Παρά την ελευθερία που παρείχε το σύστημα των κυμαινόμενων ισοτιμιών στην άσκηση αυτόνομης νομισματικής πολιτικής, στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1980 σημειώθηκε σταδιακά μεταστροφή στην επικρατούσα αντίληψη ως προς τα πραγματικά οφέλη από το εν λόγω σύστημα. Έτσι, οικονομολόγοι από διαφορετικές σχολές οικονομικής σκέψης, αλλά και τα δύο μεγάλα πολιτικά κόμματα (ΠΑ.ΣΟ.Κ. και Νέα Δημοκρατία) συμφώνησαν ως προς το στόχο της συμμετοχής στην Ο.Ν.Ε. Στην υφιστάμενη πλούσια βιβλιογραφία⁴ για την πορεία προς την Ο.Ν.Ε., δεν έχουν διερευνηθεί επαρκώς οι παράγοντες που ώθησαν στη μεταστροφή αυτή και διασφάλισαν την κοινωνική συναίνεση για την επίτευξη των κριτηρίων της Συνθήκης του Μάαστριχτ.

Τελικά, η Ελλάδα μετά από σύντομη παραμονή της δραχμής (Μάρτιος 1998 – Δεκέμβριος 1998) στο Μηχανισμό Συναλλαγματικών Ισοτιμιών (Μ.Σ.Ι.) του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος (Ε.Ν.Σ.) και στο νέο Μηχανισμό Συναλλαγματικών Ισοτιμιών (Ιανουάριος 1999 – Δεκέμβριος 2000) εντάχθηκε το 2001 στην Ο.Ν.Ε. και υιοθέτησε το ευρώ.

Στο εν λόγω άρθρο επιχειρείται επισκόπηση της εμπειρίας από τα διαφορετικά συναλλαγματικά συστήματα στα οποία συμμετείχε η Ελλάδα κατά την περίοδο 1953-2000. Επίσης, διερευνώνται οι προϋποθέσεις που επέτρεψαν τη χωρίς κλυδωνισμούς διατήρηση της ισοτιμίας δραχμής/δολαρίου επί εικοσαετία. Τέλος, γίνεται απόπειρα ερμηνείας των επιλογών

³ Βλέπε μεταξύ άλλων Αλογοσκούφης και Λαζαρέτου (2002), Ιορδάνογλου (2003α), Καζάκος (2001), Pagoulatos (2003), Σαχινίδης (2001), Τραγάκης (2001), και Ψαλιδόπουλος (1999).

⁴ Βλέπε μεταξύ άλλων: Αλογοσκούφης και Λαζαρέτου (2002), Αργεΐτης (2002), Γκαργκάνας (1998), Δούκας (1999), Ιορδάνογλου (2003β), Καζάκος (2001), Παπαδήμος (1996, 2000), Σαχινίδης και Χαρδούβελης (1998), Χριστοδουλάκης (1998).

συναλλαγματικού συστήματος στις οποίες προέβησαν οι πολιτικές και οικονομικές ηγεσίες της χώρας μετά το 1971.

Στην ακόλουθη ενότητα παρουσιάζεται το ερμηνευτικό σχήμα που υιοθετείται, προκειμένου να αξιολογηθούν οι επιλογές του συναλλαγματικού καθεστώτος από τις ελληνικές κυβερνήσεις της ως άνω χρονικής περιόδου. Στην αμέσως επόμενη ενότητα, περιγράφεται η πορεία της δραχμής κατά την περίοδο πρόσδεσης με το δολάριο. Ακολουθούν δύο ενότητες, στις οποίες περιγράφονται οι εμπειρίες της περιόδου των ελεύθερων διολισθήσεων καθώς και της περιόδου της «σκληρής» δραχμής. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η συμμετοχή στο Μ.Σ.Ι. Στον επίλογο συνοψίζονται τα συμπεράσματα της εργασίας.

2. Η επιλογή του συναλλαγματικού συστήματος

Για να αξιολογηθούν οι επιλογές των μεταπολεμικών ελληνικών κυβερνήσεων για το εκάστοτε ισχύον συναλλαγματικό καθεστώς, είναι σημαντικό να κατανοηθεί ότι η εν λόγω επιλογή διέπεται από *εξωτερικότητες* δικτύου (network externalities). Η επιλογή μιας χώρας δεν είναι ανεξάρτητη από τις επιλογές των άλλων χωρών. Συνεπώς, με βάση και το γεωπολιτικό προσανατολισμό της χώρας, μετά τον πόλεμο η Ελλάδα παρακολουθούσε εκ του σύνεγγυς τις διεργασίες των δυτικών χωρών για το συναλλαγματικό καθεστώς, επιδιώκοντας τη συμμετοχή της σε αυτές ώστε να επωφεληθεί από τις ροές κεφαλαίων, αγαθών και υπηρεσιών, απολύτως απαραίτητες, προκειμένου να επιτευχθεί καταρχάς η ανασυγκρότησή της και κατόπιν η επιτάχυνση της σύγκλισης⁵.

⁵ Ένα ερώτημα, που δεν διερευνάται στο παρόν άρθρο, σχετίζεται με το βαθμό ελευθερίας της Ελλάδος να ακολουθήσει ένα συναλλαγματικό διακανονισμό διαφορετικό του προβλεπομένου από το σύστημα του Bretton Woods. Από τη βιβλιογραφία γνωρίζουμε ότι στα οικονομικά και νομισματικά ζητήματα, οι επιλογές των ελληνικών κυβερνήσεων αμέσως μετά τον πόλεμο σε μεγάλο βαθμό υπαγορεύτηκαν αρχικά από το Ην. Βασίλειο και μετέπειτα από τις Η.Π.Α. Τόσο η υποτίμηση της δραχμής το 1949 όσο και η υποτίμηση το 1953 αποφασίστηκαν από την αμερικανική αποστολή στην Ελλάδα. Βλέπε σχετικά Σταθάκης (2004), Μίρκος (2002) καθώς και την έκδοση του Υπουργείου Εξωτερικών (2002), στην οποία περιλαμβάνονται έγγραφα σχετικά με το Δόγμα Truman και το Σχέδιο Marshall. Στην πραγματικότητα το προαναφερθέν ερώτημα είναι περιορισμένης σημασίας, δεδομένου ότι στο σύνολό τους οι χώρες της Δύσης συμμετείχαν στο σύστημα των σταθερών ισοτιμιών. Το ερώτημα τίθεται προς διερεύνηση καθ' όλη τη μεταπολιτευτική περίοδο, οπότε η ελευθερία επιλογής συναλλαγματικού συστήματος από τις ελληνικές κυβερνήσεις ήταν δεδομένη. Άλλωστε, και στη διεθνή βιβλιογραφία, οι περισσότερες έρευνες εξετάζουν τις επιλογές των χωρών μετά την κατάρρευση των σταθερών

Ένα ερμηνευτικό σχήμα, υιοθετούμενο από τη διεθνή βιβλιογραφία⁶ ώστε να γίνουν κατανοητές οι επιλογές των νομισματικών συστημάτων κατά το δεύτερο ήμισυ του εικοστού αιώνα, έχει ως σημείο αναφοράς τη λειτουργία των κεφαλαιαγορών σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Σύμφωνα, λοιπόν, με το προαναφερθέν ερμηνευτικό σχήμα οι σταθερές ισοτιμίες προϋποθέτουν καθεστώς με περιορισμούς στις ροές των κεφαλαίων εξαιτίας της «ασύμβατης τριλογίας». Αντίθετα, οι κυμαινόμενες ισοτιμίες καθίστανται υποχρεωτική επιλογή, όταν υπάρχει ελευθερία στη ροή των κεφαλαίων. Άλλωστε, αυτό είναι και το βασιζόμενο στην εμπειρία συμπέρασμα από την επισκόπηση του ως άνω χρονικού διαστήματος.

Η παραπάνω ερμηνεία για τις επιλογές των νομισματικών συστημάτων, όπως επισημαίνει ο Eichengreen (1998), παραβλέπει ότι κατά το 19ο αι. και την πρώτη εικοσιπενταετία του 20ου αι. οι σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες συνυπήρχαν με την απεριόριστη ελευθερία στις ροές των κεφαλαίων. Επομένως, η μετάβαση από τις σταθερές στις κυμαινόμενες ισοτιμίες δεν μπορεί να ερμηνευτεί μόνο με βάση το ισχύον καθεστώς στις εν λόγω ροές.

Το υιοθετούμενο ερμηνευτικό σχήμα για το ανά χείρας άρθρο εδράζεται σε μια άποψη, που πρώτος ανέπτυξε ο Polanyi (1944) και επεξεργάστηκε εκ νέου ο Eichengreen (1998). Οι επιλογές των νομισματικών συστημάτων καθορίζονται από την ελευθερία που απολαμβάνουν οι κυβερνήσεις να θέσουν, σε σχέση με άλλους οικονομικούς στόχους, τη

ισοτιμιών το 1971. Βλέπε σχετικά Levy-Yeyati, Sturzenegger και Reggio (2004), Alesina and Wagner (2003).

⁶ Βλέπε σχετικά Obstfeld και Taylor (2002). Στη βιβλιογραφία έχουν προταθεί και άλλα ερμηνευτικά σχήματα. Η κλασική αναφορά σχετίζεται με τη θεωρία των Άριστων Νομισματικών Περιοχών που πρότεινε ο Mundell (1961). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, το κριτήριο επιλογής συναλλαγματικού καθεστώτος καθορίζεται από το βαθμό ανοίγματος της οικονομίας, τους εμπορικούς της εταίρους, το μέγεθος της οικονομίας, καθώς και το είδος των διαταραχών (ονομαστικές ή πραγματικές) στις οποίες η χώρα είναι εκτεθειμένη. Ένα άλλο ερμηνευτικό σχήμα, γνωστό ως η «χρηματοοικονομική άποψη», έχει ως αφετηρία την παγκοσμιοποίηση των χρηματοοικονομικών αγορών. Στη θεωρία αυτή εδράζεται η «ασύμβατη τριλογία» των Obstfeld και Taylor (1998), σύμφωνα με την οποία μια χώρα δεν μπορεί να απολαμβάνει ταυτόχρονα: σταθερές ισοτιμίες, ελευθερία στη ροή των κεφαλαίων και αυτόνομη νομισματική πολιτική. Επομένως, οι προτεραιότητες της χώρας ως προς τις επιλογές αυτές καθορίζουν την επιλογή νομισματικού συστήματος. Μια τρίτη προσέγγιση, γνωστή ως η «πολιτική άποψη», θεωρεί ότι οι σταθερές ισοτιμίες (Giavazzi and Pagano 1988) παρείχαν έναν εναλλακτικό μηχανισμό ενίσχυσης της αξιοπιστίας της ακολουθούμενης νομισματικής πολιτικής σε ευρωπαϊκές χώρες με παράδοση υψηλού πληθωρισμού. Οι χώρες αυτές προσδένοντας το νόμισμά τους σε ένα νόμισμα με ισχυρή αντιπληθωριστική προϊστορία, όπως το γερμανικό μάρκο, ξεπερνούσαν, σύμφωνα με το προτεινόμενο σχήμα, το ανακύπτον πρόβλημα από τη θεωρία της χρονικής ασυνέπειας των Barro και Gordon (1983). Για μια επισκόπηση των θεωριών σχετικά με την επιλογή συναλλαγματικού συστήματος βλέπε Levy-Yeyati, Sturzenegger και Reggio (2004).

συναλλαγματική σταθερότητα ως προτεραιότητα. Όσο περισσότερους βαθμούς ελευθερίας διαθέτει μια κυβέρνηση τόσο πιο εύκολο είναι να υπερασπιστεί τις σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες χωρίς ανησυχία για το οικονομικό και κατ' επέκταση πολιτικό κόστος της επιλογής της⁷. Αντίθετα, όσο περισσότερο υπόκειται σε λογοδοσία προς το εκλογικό σώμα τόσο δυσκολότερο είναι να προτάξει την υπεράσπιση των σταθερών ισοτιμιών έναντι άλλων οικονομικών στόχων.

Νομισματικά συστήματα, όπως ο Κανόνας Χρυσού στο 19ο αι., μπορούσαν να λειτουργήσουν επιτυχώς γιατί οι κυβερνήσεις δεν αντιμετώπιζαν αντιδράσεις από τους μισθωτούς, οι οποίοι θίγονταν από τις νομισματικές πολιτικές των κεντρικών τραπεζών, όταν αυτές υπεράσπιζαν με κάθε δυνατό μέσο τη σύνδεση του εγχώριου νομίσματος με το χρυσό. Τότε, τα εργατικά κόμματα ήταν ακόμη μικρά ή ασήμαντα, το δικαίωμα ψήφου ήταν περιορισμένο και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις δεν είχαν τη δύναμη να επιβάλουν τις διεκδικήσεις τους.

Τα δεδομένα άλλαξαν άρδην στον 20ο αιώνα. Όπως έχει αποδειχτεί, οι κυβερνήσεις, όταν αντιμετώπιζαν το δίλημμα *συναλλαγματική σταθερότητα ή πλήρης απασχόληση*, δεν τάσσονταν πλέον εξ ορισμού υπέρ της πρώτης επιλογής. Με την ισχυροποίηση των εργατικών κομμάτων, οι κυβερνήσεις δεν μπορούσαν πλέον να αγνοούν τα αιτήματα των εργαζομένων για εφαρμογή πολιτικών με απώτερο στόχο την πλήρη απασχόληση. Η υποταγή της νομισματικής πολιτικής στην υπεράσπιση της σύνδεσης του εγχώριου νομίσματος με το χρυσό κατέστη πλέον αδύνατη.

Όσο, λοιπόν, υφίσταντο οι περιορισμοί στις ροές των κεφαλαίων και οι κυβερνήσεις μπορούσαν να ακολουθούν οικονομικές πολιτικές με γνώμονα την εφαρμογή της πλήρους απασχόλησης, οι σταθερές ισοτιμίες ήταν υπερασπίσιμες. Οι περιορισμοί στις κεφαλαιακές ροές εξασφάλιζαν προστασία από τις δυνάμεις της αγοράς, λειτούργησαν δηλαδή στον 20ο αι. ως υποκατάστατο των περιορισμών στις δημοκρατικές ελευθερίες του 19ου αι.

⁷ Η θεωρία αυτή, όπως και άλλες που έχουν αναφερθεί, προϋποθέτουν ότι η επιλογή του συναλλαγματικού συστήματος είναι εξωγενής μεταβλητή και ότι κάθε χώρα εκτιμά σε κάθε στιγμή ποιο είναι το καλύτερο συναλλαγματικό σύστημα για να το ακολουθήσει.

Οι σταθερές ισοτιμίες δεν ήταν πλέον διατηρήσιμες, αφότου απενεργοποιήθηκαν οι περιορισμοί στις ροές των κεφαλαίων, ενώ ταυτόχρονα οι κυβερνήσεις δεν είχαν από το εκλογικό τους κοινό την ελευθερία να προτάξουν τη συναλλαγματική σταθερότητα έναντι της πλήρους απασχόλησης. Η μετάβαση στις κυμαινόμενες ισοτιμίες ήταν αναπόφευκτη. Για χώρες όπως η Η.Π.Α. και η Ιαπωνία η επιλογή αυτή ήταν αποδεκτή: πρόκειται για μεγάλες χώρες με σχετικά κλειστές οικονομίες, οι οποίες μπορούσαν πλέον με τις κυμαινόμενες ισοτιμίες να ακολουθήσουν τις εσωτερικές πολιτικές επιλογής τους.

Για τις περισσότερες από τις μικρές και εξωστρεφείς ευρωπαϊκές χώρες δεν προσφερόταν η εν λόγω επιλογή, δεδομένου ότι οι έντονες συναλλαγματικές διακυμάνσεις δεν παρείχαν τη δυνατότητα επίτευξης των εσωτερικών οικονομικών στόχων⁸. Έτσι, για τις χώρες αυτές, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, ως μόνη λύση προβαλλόταν η νομισματική συνεργασία με μια χώρα με ισχυρό νόμισμα, όπως η Γερμανία. Αποδεχόμενες την πρωτοκαθεδρία της Γερμανίας στο πλαίσιο του Ε.Ν.Σ. ουσιαστικά παραχώρησαν το δικαίωμα καθορισμού επιτοκίων για όλη την Ευρώπη στην Bundesbank. Η επιλογή αυτή δεν ήταν πολιτικά αποδεκτή και για το λόγο αυτό, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, προχώρησαν με γρήγορους ρυθμούς οι διεργασίες για τη δημιουργία της Ο.Ν.Ε⁹.

3. Η Δραχμή στο Σύστημα του Bretton Woods

Η συμμετοχή της δραχμής στο σύστημα σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods κρίνεται στη βιβλιογραφία από τις πλέον επιτυχημένες επιλογές οικονομικής πολιτικής της μεταπολεμικής περιόδου¹⁰. Σε όλη τη διάρκεια της συμμετοχής της δραχμής, η ελληνική οικονομία κατέγραψε πρωτοφανείς επιδόσεις -με βάση την προϋπάρχουσα αλλά και τη μετέπειτα εμπειρία- ως

⁸ Ουσιαστικά οι έντονες συναλλαγματικές διακυμάνσεις αναιρούσαν τη μια από τις τρεις επιλογές της ασύμβατης τριλογίας: την ελευθερία άσκησης αυτόνομης νομισματικής πολιτικής για την επίτευξη εσωτερικών οικονομικών στόχων.

⁹ Η προσέγγιση αυτή αφήνει αναπάντητο το ερώτημα για το όφελος που απέκομισε η Γερμανία από τη συμμετοχή της στην Ο.Ν.Ε. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, τα κριτήρια που ώθησαν τη Γερμανία να συμπράξει νομισματικά με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες ήταν καθαρά πολιτικά. Βλέπε σχετικά Feldstein (1997).

προς την οικονομική μεγέθυνση¹¹ και τη σταθερότητα των τιμών. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης για την περίοδο 1954-1971 ανήλθε περίπου στο 7%, με συνέπεια η Ελλάδα να έχει το δεύτερο υψηλότερο ρυθμό ανάπτυξης μετά την Ιαπωνία (Διάγραμμα 1). Η χώρα βρέθηκε σε διαδικασία σύγκλισης, όπως προκύπτει από την πορεία του κατά κεφαλή εισοδήματος (Διάγραμμα 2)¹². Εξίσου εντυπωσιακές επιδόσεις σημειώθηκαν στη διασφάλιση της σταθερότητας των τιμών¹³, καθώς ο μέσος όρος για τον πληθωρισμό ήταν κάτω από το 4% (Διάγραμμα 3). Οι επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας ώθησαν πολλούς ερευνητές να αποκαλέσουν την περίοδο εκείνη «χρυσή εποχή»¹⁴.

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ ΤΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1]

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ ΤΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2]

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ ΤΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3]

Στον τομέα, όμως, της απασχόλησης η εικόνα υπήρξε απογοητευτική δεδομένου ότι η ανεργία παρέμενε σε υψηλά επίπεδα παρά την εκτεταμένη μετανάστευση. Ο χαμηλός πληθωρισμός της «χρυσής εποχής» είχε ως τίμημα την υψηλή ανεργία και τη μαζική μετανάστευση των Ελλήνων στο εξωτερικό, που έλαβε τη μορφή χιονοστιβάδας ώστε ο Καζάκος (2001) αναφερόμενος

¹⁰ Βλέπε σχετικά Αγγελόπουλος (1986), Αλογοσκούφης και Λαζαρέτου (2002), Δρακάτος (2002), Καζάκος (2001), Τσαβέας (2002), Ψαλιδόπουλος (2005).

¹¹ Στη βιβλιογραφία έχουν συζητηθεί ευρέως τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας αυτής της περιόδου. Έτσι, τονίζεται ότι οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης της περιόδου οφείλονται στο χαμηλό σημείο εκκίνησης της οικονομίας λόγω των εκτεταμένων ζημιών της περιόδου 1940-1949. Επίσης, επισημαίνεται η πενιχρή σε αποτέλεσμα προσαρμογή της οικονομίας, ειδικά του πρωτογενούς τομέα, στις συντελούμενες διεθνώς αλλαγές. Αναγνωρίζεται η μεγάλη συμμετοχή των κατασκευών –λόγω του μέτρου της αντιπαροχής– στις επενδύσεις που λειτουργούσαν ως ατμομηχανή της οικονομίας. Τονίζονται οι περιορισμένες επενδύσεις σε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό της βιομηχανίας, η εξάρτησή της από επιδοτήσεις και προστατευτικά μέτρα καθώς και οι διαρθρωτικές αδυναμίες. Για μια σύζηση γύρω από τους αναπτυξιακούς προβληματισμούς και τα μέτρα της περιόδου βλέπε: Αγγελόπουλος (1974), Τσουκαλάς (1981), Βαρβαρέσος (2002), Δρακάτος (2002), Ιορδάνογλου (2003α), Σαχινίδης (2004), Ψαλιδόπουλος (2005).

¹² Ανεξάρτητα από τις επιφυλάξεις για την ποιότητα των στοιχείων του κατά κεφαλή εισοδήματος σε Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης (Μ.Α.Δ.) για τη χρονική περίοδο μέχρι και τη δεκαετία του 1970, η Ελλάδα βρέθηκε σε διαδικασία σύγκλισης. Βλέπε σχετικά Ζάρκος και Σαχινίδης (2003).

¹³ Τις επιδόσεις της Ελλάδος στη διασφάλιση της σταθερότητας των τιμών σχολιάζει θετικά ο Friedman (1967). Η επισήμανση αυτή γίνεται από τον Ψαλιδόπουλο (1990).

¹⁴ Την άποψη αυτή συμμερίζονται οικονομολόγοι που ανήκουν σε διαφορετικές σχολές οικονομικής σκέψης. Π.χ. οι Αλογοσκούφης και Λαζαρέτου (2002) κάνουν λόγο για τη «χρυσή εποχή της

σχετικά κάνει λόγο για τη «σκοτεινή πλευρά του οικονομικού θαύματος». Περισσότεροι από 1 εκατ. Έλληνες θα μεταναστεύσουν μεταξύ 1953 και 1971 (Πίνακας 1).

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ Ο ΠΙΝΑΚΑΣ 1]

Παρά τα μεγάλα μεταναστευτικά κύματα¹⁵ που μειώναν τον ενεργό πληθυσμό η ανεργία στην Ελλάδα παρέμενε σε υψηλά επίπεδα. Η οικονομία, παρά τη μεγέθυνσή της, δεν μπορούσε να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας στο δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα ώστε να απορροφηθεί το πλεονάζον εργατικό δυναμικό του πρωτογενούς τομέα. Οι μετεμφυλιακές κυβερνήσεις, προκειμένου να εξομαλύνουν τις συνθήκες στην αγορά εργασίας, αύξησαν τον αριθμό των δημοσίων υπάλληλων κατά τουλάχιστον 100.000 άτομα κατά την περίοδο αυτή μέχρι και την εκδήλωση του στρατιωτικού πραξικοπήματος¹⁶. Ο αριθμός αυτός αυξήθηκε ακόμη περισσότερο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, με αποτέλεσμα το 1980 ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων από το δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα να αγγίζει τα 500.000 άτομα έναντι 250.000 περίπου στο τέλος του εμφυλίου¹⁷.

Η δυσμενής εικόνα της αγοράς εργασίας δεν αντικατοπτριζόταν στα επίσημα στοιχεία για την ανεργία (Διάγραμμα 4), τα οποία διέφεραν αισθητά σε σύγκριση με όσα παρέχονταν από άλλες πηγές. Για παράδειγμα, το Υπουργείο Εργασίας δήλωνε ότι το 1963 ο αριθμός των ανέργων στην Ελλάδα ήταν μόλις 75.000. Για το ίδιο έτος, η πρεσβεία των Η.Π.Α. εκτιμούσε ότι οι άνεργοι ανέρχονταν σε 500.000 άτομα σε σύνολο εργατικού δυναμικού

δραχμής», ενώ οι Μηλιός και Ιωακείμογλου (1990α) αναφέρουν «η χρυσή εποχή του ελληνικού καπιταλισμού».

¹⁵ Ο Ρομπόλης (2000) αναφέρει ότι στη δεκαετία του 1960 η καθαρή μετανάστευση απορρόφησε το 58,5% της συνολικής αύξησης του πληθυσμού.

¹⁶ Ο Τσουκαλάς (1985) υποστηρίζει ότι η πολιτική των προσλήψεων αποσκοπούσε πρωτίστως στη δημιουργία και τη σταθεροποίηση μιας νέας μικροαστικής τάξης, η οποία θα υποκαθιστούσε τις μέσες κατηγορίες που είχαν καταστραφεί από τον πόλεμο. Η τάξη αυτή θα αποτελούσε τη μόνη εγγύηση του αστικού πολιτεύματος. Έτσι, η ανασυγκρότηση της μεσαίας τάξης πραγματοποιήθηκε με «μια επιλεκτική στρατολόγηση μιας νέας τάξης-στηρίγματος, της οποίας τα μέλη έπρεπε να επιλέγονται συστηματικά βάσει των δεδηλωμένων πολιτικών τους κατευθύνσεων» Τσουκαλάς (1985), σελ 116.

¹⁷ Βλέπε Τσουκαλάς (1985).

3.600.000 ατόμων, ενώ οι εκτιμήσεις της Εμπορικής Τράπεζας ανέφεραν 238.900 άτομα ή ποσοστό 6,5% του ενεργού πληθυσμού¹⁸.

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ ΤΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4]

Το στοιχείο, όμως, που καθιστά αξιοσημείωτη την εμπειρία της συμμετοχής της δραχμής στο σύστημα του Bretton Woods είναι η σχετική άνεση με την οποία παρέμεινε προσδεδεμένη στην ισοτιμία 1\$=30 δραχμές για όλο το διάστημα από τον Απρίλιο του 1953¹⁹ μέχρι και το 1971. Η σταθερότητα της δραχμής για τα ως άνω έτη κρίνεται πρωτοφανής²⁰, ειδικά αν ληφθούν υπόψη οι πιέσεις που δέχτηκαν στο σύνολό τους τα νομίσματα των υπολοίπων ευρωπαϊκών χωρών καθ' όλη την προαναφερόμενη περίοδο²¹. Βεβαίως, η επιτυχία αυτή δεν οφείλεται μόνο «στην περιορισμένη μετατρεψιμότητά της»²², ισχύουσα άλλωστε και για τα ευρωπαϊκά νομίσματα, τα οποία όμως υποχρεώθηκαν σε υποτιμήσεις.

¹⁸ Βλέπε Ρομπόλης (2000). Ανάλογες εκτιμήσεις γίνονται και από το Σταθάκη (2000), που αναφέρει ότι περίπου 1 εκατ. ενεργού πληθυσμού δεν είχε ορατές προοπτικές απασχόλησης.

¹⁹ Στις 9 Απριλίου η δραχμή υποτιμήθηκε κατά 50% έναντι του δολαρίου. Έτσι, η ισοτιμία καθορίστηκε σε 1\$=30.000 δραχμές από 1\$=15.000 πριν από την υποτίμηση. Στην πραγματικότητα, η υποτίμηση ήταν της τάξης του 10%-15% γιατί όπως τόνισε ο Ζολώτας σε συνέντευξη στον Οικονομικό Ταχυδρόμο (30 Μαΐου 1996 σελ. 36) «...για να μπορέσει να λειτουργήσει το εξωτερικό εμπόριο, είχαμε αρχίσει βαθμιαίως να εισπράτουμε μια αυξανόμενη εισφορά επί της αξίας των εισαγομένων και από το άλλο μέρος να παρέχουμε επιδοτήσεις των εξαγωγών. Αυτές οι εισφορές αντιστοιχούσαν σε δολάρια όχι 15 δραχμών αλλά μεταξύ 20 και 25 δραχμών. Όταν λοιπόν απεφασίσθη η μεγάλη αυτή υποτίμηση της δραχμής στην ουσία δεν ήταν 50%, αλλά πολύ λιγότερη, ίσως ένα 10-15% δεδομένου ότι το υπόλοιπο είχε καλυφθεί από τις εισφορές και επιδοτήσεις». Για το μέγεθος της υποτίμησης είχαν γίνει πολλές προτάσεις. Αποστολή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου είχε προτείνει υποτίμηση της τάξης του 30% (Σταθάκης 2004). Η Γουδή, μέλος ομάδας εργασίας Ελλήνων οικονομολόγων υπό την προεδρία του Ξ. Ζολώτα, είχε προτείνει υποτίμηση της τάξης του 30%-40% (Γουδή 1953). Ο Βαρβαρέσος (2002) σε έκθεσή του για την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας είχε προτείνει υποτίμηση κατά 40%. Το Μάιο του 1954 αποφασίστηκε η περικοπή των τριών μηδενικών από το χιλιόδραχμο και έτσι η ισοτιμία δραχμής δολαρίου ορίστηκε στο 1\$=30 δραχμές. Με την κίνηση αυτή ολοκληρώθηκε η νομισματική μεταρρύθμιση που σχεδιάστηκε από την αμερικανική αποστολή στην Ελλάδα (Σταθάκης 2004). Στη βιβλιογραφία (βλέπε Αγγελόπουλος 1986, Αλογοσκούφης και Λαζαρέτου 2002, Ιορδάνογλου 2003α) η υποτίμηση αποδίδεται στο Μαρκεζίνη, ο οποίος, όπως προκύπτει από τα αρχεία της αμερικανικής αποστολής στην Ελλάδα καμία σχέση δεν είχε με το σχεδιασμό του εγχειρήματος. Απλώς, έτυχε να είναι Υπουργός Συντονισμού της κυβέρνησης Συναγερμού που υλοποίησε μετά τις εκλογές του 1952 ότι είχε προαποφασιστεί από τους αμερικανούς ήδη από το 1951 επί κυβερνήσεως Πλαστήρα (Σταθάκης 2004).

²⁰ Τη σταθερότητα αυτή επισημαίνει ο Τσαβέας (2002) σελ. 394 τονίζοντας ότι μετά την υποτίμηση του 1953 η Ελλάδα: «δεν αναγκάστηκε να υποτιμήσει το νόμισμά της για δεύτερη φορά έναντι του δολαρίου παρά μόνο μετά την πετρελαϊκή κρίση, ούτε να υιοθετήσει πρόγραμμα εξυγίανσης με την υποστήριξη του Δ.Ν.Τ.».

²¹ Σχετικά με τις συναλλαγματικές εμπειρίες των ευρωπαϊκών χωρών, βλέπε Eichengreen (1998).

²² Βλέπε Αλογοσκούφης και Λαζαρέτου (2002) σελ. 239.

Η συμμετοχή της δραχμής στο σύστημα των σταθερών ισοτιμιών υπήρξε «ανέφελη» γιατί οι ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου 1953-1971, κοινοβουλευτικές και μη, αντιμετώπιζαν εντελώς διαφορετικούς πολιτικούς περιορισμούς στις επιλογές οικονομικής πολιτικής σε σχέση με εκείνους των αντίστοιχων ευρωπαϊκών κατά την ίδια περίοδο.

Στο νομισματικό σύστημα του Bretton Woods οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις είχαν την ελευθερία να ασκήσουν αυτόνομη νομισματική ή δημοσιονομική πολιτική για να επιτύχουν το στόχο της πλήρους απασχόλησης χάρη στους αυστηρούς υφιστάμενους περιορισμούς στις ροές των κεφαλαίων. Καθώς, όμως, το καθεστώς των περιορισμών χαλάρωνε, ειδικότερα μετά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1960, οι χώρες με ανισορροπίες στο ισοζύγιο πληρωμών αντιμετώπιζαν ολοένα και μεγαλύτερα προβλήματα, οφειλόμενα στο γεγονός ότι οι κυβερνήσεις τους δεν ήταν διατεθειμένες να υποτιμήσουν το εθνικό νόμισμα θεωρώντας ότι το πολιτικό και το οικονομικό κόστος ήταν υπερβολικά²³. Επίσης, δεν μπορούσαν να επιβάλουν περιοριστικές δημοσιονομικές ή νομισματικές πολιτικές, διότι θα έρχονταν σε ρήξη με τους εργαζόμενους και θα παρέβαιναν το μεταπολεμικό «κοινωνικό συμβόλαιο»²⁴, το οποίο επέτρεψε σε τελική ανάλυση την ταχεία ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων από τον πόλεμο οικονομιών των ευρωπαϊκών χωρών.

Η ελληνική εμπειρία ήταν διαφορετική σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Οι ελληνικές κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις μετά το 1953 –όλες από το χώρο της δεξιάς με εξαίρεση ένα διάλειμμα ενάμισυ χρόνου επί κυβερνήσεως Ενώσεως Κέντρου- δεν βρέθηκαν αντιμέτωπες με τα διλήμματα των αντίστοιχων δυτικοευρωπαϊκών γιατί διευκολύνονταν, σύμφωνα με την προσέγγιση του Eichengreen (1998), από την παρουσία περιορισμών τόσο στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος όσο και στις ροές των κεφαλαίων.

Οι ελληνικές κυβερνήσεις μετά τον εμφύλιο πόλεμο σε αντίθεση με τις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές δεν δεσμεύονταν από κάποιο «κοινωνικό

²³ Για τις εργατικές ή σοσιαλιστικές κυβερνήσεις η πίεση να μην υποτιμήσουν το νόμισμα ήταν ακόμη μεγαλύτερη, καθώς φοβόντουσαν ότι θα ταυτιζόντουσαν με πολιτικές υποτιμήσεων. Βλέπε Eichengreen (1998) σελ. 127.

²⁴ Ο Eichengreen (1998) σελ. 123 αναφέρει ενδεικτικά ότι ο Kennedy στις εκλογές του 1960 εκλέχτηκε με την υπόσχεση ότι θα διασφαλίσει ρυθμούς ανάπτυξης της τάξης του 5%. Στις βρετανικές εκλογές

συμβόλαιο». Δεν είχαν αναλάβει υποχρέωση έναντι του εκλογικού κοινού για επίτευξη πλήρους απασχόλησης, ενώ ταυτόχρονα δεν υπήρχαν εναλλακτικές πολιτικές δυνάμεις εξουσίας, για να αμφισβητήσουν τις οικονομικές τους επιλογές ή να θέσουν τον εν λόγω στόχο ως προτεραιότητα²⁵. Η αντιπολίτευση καθ' όλη την περίοδο 1953-1961 ουδέποτε απείλησε σοβαρά τις συντηρητικές κυβερνήσεις. Συνεπώς, οι κυβερνήσεις της χώρας, ελεύθερες από πολιτικές δεσμεύσεις, είχαν ως προτεραιότητα τη διασφάλιση της αξίας του νομίσματος, την οποία θεωρούσαν ως προϋπόθεση για την αναπτυξιακή απογείωση της ελληνικής οικονομίας.

Πού, όμως, οφείλονται οι ιδιαιτερότητες της ελληνικής εμπειρίας; Γιατί στις δημόσιες συζητήσεις, μετά το 1950, δεν δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην «πλήρη απασχόληση» και δεν μιλούσε κανείς για «κοινωνικό συμβόλαιο» ώστε να δεσμευτούν οι κεντροδεξιές κυβερνήσεις; Η εξέλιξη αυτή οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στον τρόπο λειτουργίας του πολιτικού συστήματος μετά το πέρας του εμφυλίου πολέμου²⁶. Στην πράξη οι πολιτικές ελευθερίες ουδέποτε αποκαταστάθηκαν μέχρι και την πτώση της δικτατορίας. Οι πολιτικές δυνάμεις που διεκδικούσαν την αντιπροσώπευση των μισθωτών και των εργαζομένων είχαν απομονωθεί. Ένα σημαντικό τμήμα του ελληνικού πληθυσμού βρέθηκε εκτός χώρας²⁷, ενώ πολλοί πολίτες-μέλη φιλεργατικών κομμάτων ή συνδικαλιστές ήταν εξόριστοι ή φυλακισμένοι. Το Κ.Κ.Ε. κηρύχτηκε παράνομο, ενώ ο μόνος αποδεκτός αριστερός πολιτικός φορέας με παρουσία στο

του 1962 τόσο οι Εργατικοί όσο και οι Συντηρητικοί υποσχέθηκαν προεκλογικά ρυθμούς της τάξης του 4%.

²⁵ Οι κεντροδεξιές κυβερνήσεις, του Ελληνικού Συναγερμού που ανήλθε στην εξουσία με τις εκλογές του 1952 και της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (Ε.Ρ.Ε.) που κέρδισε τις εκλογές του 1956 και του 1958, δεν είχαν ισχυρή αντιπολίτευση από το κέντρο (Meynaud κ.ά. 2002). Ο πολιτικός αυτός χώρος ήταν κατακερματισμένος (Πεπονής 2005). Έτσι, μπορούσαν να εφαρμόσουν το οικονομικό τους πρόγραμμα χωρίς πολλές αντιδράσεις. Για μια περιγραφή των πολιτικών δυνάμεων μέχρι και το στρατιωτικό πραξικόπημα βλέπε Meynaud κ.ά. (2002), Meynaud (2002) και Νικολακόπουλος (2001, 2003).

²⁶ Ο Νικολακόπουλος (2001) χαρακτηρίζει τη δημοκρατία αυτής της περιόδου «καχεκτική» και «ελεγχόμενη» (Νικολακόπουλος 2003).

²⁷ Ο Βουρνάς (1981) αναφέρει ότι οι νεκροί και οι πολιτικοί πρόσφυγες έφτασαν τους 150.000-200.000.

κοινοβούλιο ήταν η Ε.Δ.Α.²⁸, η οποία λόγω κοινωνικοπολιτικών συνθηκών δεν μπορούσε να αναδειχτεί σε εναλλακτική πρόταση εξουσίας²⁹.

Το συνδικαλιστικό κίνημα λειτουργούσε υπό τον απόλυτο έλεγχο των κυβερνήσεων. Οι Αλογοσκούφης και Λαζαρέτου (2002) (σελ. 244) αναφέρουν ότι :

«Αυτό που σε άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης κατέστη δυνατό την ίδια περίοδο μέσω συναινετικών θεσμών που ευνοούσαν τη συνεργασία εργαζομένων, εργοδοτών και κυβερνήσεων στην Ελλάδα έγινε μέσω του κυβερνητικού ελέγχου του εργατικού κινήματος. Προφανώς, ο έλεγχος αυτός έγινε ασφυκτικός την περίοδο της δικτατορίας, όταν απαγορεύτηκαν οι απεργίες».

Έτσι, οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν βρέθηκαν ποτέ αντιμέτωπες με το αίτημα για οικονομικές πολιτικές με στόχο την πλήρη απασχόληση³⁰, ούτε τέθηκε ποτέ το ερώτημα σχετικά με προτεραιότητες σε περίπτωση ανισορροπίας στο ισοζύγιο πληρωμών. Επομένως, οι κυβερνήσεις της Ε.Ρ.Ε. και η δικτατορία είχαν περισσότερους βαθμούς ελευθερίας σε σχέση με τις δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις και μπορούσαν να προσανατολίσουν τις πολιτικές τους ώστε να μην επηρεάζεται αρνητικά το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών³¹ (Διάγραμμα 5). Έτσι, το ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών (ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών συν καθαρή κίνηση κεφαλαίων) παρουσίασε καθ' όλη την περίοδο 1953-1971 πρωτοφανή σταθερότητα³² και η σύνδεση της δραχμής με το δολάριο δεν δοκιμάστηκε ποτέ.

²⁸ Για μια περιγραφή των σχέσεων Κ.Κ.Ε. και Ε.Δ.Α. μέχρι τη δικτατορία βλέπε Ελεφάντης (2000). Για την απομόνωση της αριστεράς στα χρόνια μετά τον εμφύλιο βλέπε Νικολακόπουλος (2001).

²⁹ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι η «...Ε.Δ.Α. αποκλείστηκε πάντοτε συστηματικά από τις ακρόασεις και τις συσκέψεις του μονάρχη με τους ηγέτες των κομμάτων» (Meunaud κ.ά 2002) σελ. 244.

³⁰ Σύμφωνα με τον Καζάκο (2001): «Γενικά διαχέεται ένα κλίμα αβεβαιότητας που δεν ευνοεί διεκδικήσεις και επιτρέπει την καταγγελία σχεδόν κάθε αιτήματος ότι υπονομεύει την εθνική υπόθεση», σελ. 38.

³¹ Ο Pagoulatos (2003) υποστηρίζει ότι η επιλογή αυτή των κυβερνήσεων οφειλόταν στην εκτίμησή τους ότι η ελληνική οικονομία βρισκόταν σε διαδικασία ανάπτυξης και, επομένως, δεν υπήρχαν οι αναγκαίες συνθήκες για την εφαρμογή πολιτικών για ενίσχυση της ζήτησης. Οι πολιτικές αυτές αν εφαρμόζονταν απλώς θα αποσταθεροποιούσαν την οικονομία. Επίσης, υποστηρίζει ότι οι σχεδιαστές της οικονομικής πολιτικής χαρακτηρίζοντας την ανεργία ως διαρθρωτικό πρόβλημα ουσιαστικά απαλλάχτηκαν από το να χρησιμοποιούν τη νομισματική ή τη δημοσιονομική πολιτική για τη μείωσή της.

³² Οι Μαρούλης και Προβόπουλος (2003) επισημαίνουν ότι στην περίοδο αυτή υπήρχε υψηλή προστασία των εγχωρίως παραγομένων διεθνώς εμπορεύσιμων προϊόντων μέσω: α) της επιβολής δασμών, φορολογίας και ποσοτικών περιορισμών στις εισαγωγές και β) της παροχής επιδοτήσεων και χρηματοδοτικών κινήτρων στις εξαγωγές. Παρ' όλα αυτά το εμπορικό έλλειμμα ως ποσοστό του Α.Ε.Π. άρχισε να διευρύνεται στη δεκαετία του 1960. Το διευρυνόμενο έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο εξισορροπήθηκε από το διευρυνόμενο πλεόνασμα στο ισοζύγιο αδήλων πόρων. Σταδιακά και

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ ΤΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5]

Ο δεύτερος λόγος που επέτρεψε στις ελληνικές κυβερνήσεις να μην βρεθούν αντιμέτωπες με πιέσεις σε βάρος της δραχμής σχετίζεται με την παρουσία περιορισμών στη λειτουργία των χρηματοπιστωτικών αγορών αλλά και στις ροές των κεφαλαίων. Με λίγα λόγια, ο προσανατολισμός των πολιτικών προς τη σταθερότητα διευκολύνθηκε και από το θεσμικό πλαίσιο της μεταπολεμικής νομισματικής πολιτικής. Για λόγους πολιτικής συγκυρίας, η άσκηση της νομισματικής και πιστωτικής πολιτικής ανατέθηκε μετά τον πόλεμο στη Νομισματική Επιτροπή³³ και την Τράπεζα της Ελλάδος³⁴, στην οποία επικεφαλής από τον Ιανουάριο του 1955 ήταν ο Ξενοφών Ζολώτας.

Ο τελευταίος, πανίσχυρος λόγω διευρυμένων αρμοδιοτήτων και προσωπικών επαφών με τον Πρωθυπουργό³⁵, ανήγαγε σε οικονομικό δόγμα τη διαφύλαξη της αξίας του νομίσματος, εσωτερικής και εξωτερικής. Σύμφωνα με το Ζολώτα, ο οποίος ανήκε στην Κλασική Σχολή οικονομικής σκέψης³⁶ και

ειδικά στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1960 διευρύνθηκε και το έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Οι εισροές κεφαλαίων εξισορροπούσαν και σε πολλές περιπτώσεις υπερκάλυπταν το έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Αυτό εξηγεί γιατί δεν μειώθηκαν τα συναλλαγματικά διαθέσιμα της χώρας και δεν αυξήθηκε το εξωτερικό χρέος και η εξυπηρέτησή του. Για την πορεία του ισοζυγίου πληρωμών κατά την περίοδο αυτή, βλέπε Τράπεζα της Ελλάδος (1978), Τσαβέας (2001), Μηλιός και Ιωακείμογλου (1990α).

³³ Στη Νομισματική Επιτροπή που προβλεπόταν από την ελληνοβρετανική συμφωνία του 1946 συμμετείχαν οι Υπουργοί Συντονισμού και Οικονομικών, ο Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, καθώς και ένας Βρετανός και ένας Αμερικανός υπήκοος.

³⁴ Τις διευρυμένες αρμοδιότητες της Τράπεζας της Ελλάδος για την προάσπιση της ισοτιμίας δραχμής/δολαρίου επισημαίνει και ο Σταθάκης (2000) σελ. 49-50: «Έτσι, φάνηκε να γίνεται αναπόφευκτη η μονιμοποίηση των εκτάκτων αρμοδιοτήτων που είχαν αποδοθεί στην Κεντρική Τράπεζα και τη Νομισματική Επιτροπή στη διάρκεια της περιόδου 1946-1953, παγιώνοντας πλέον τον εκτεταμένο έλεγχο στο τραπεζικό σύστημα. Μόνο που τώρα η επιτήρηση και ο έλεγχος αυτός προέρχονταν από την ανάγκη διατήρησης σταθερής της ισοτιμίας της δραχμής προς το δολάριο. Συνεπώς, έθετε έμμεσα τους δικούς της περιορισμούς στη δημοσιονομική και νομισματική πολιτική της κυβέρνησης και εξόπλιζε εκ των πραγμάτων την Τράπεζα της Ελλάδος με εκτεταμένη αυτονομία απέναντι στην Ελληνική Κυβέρνηση».

³⁵ Ο Χαλικιάς (2005), ο Δρακάτος (2005) αλλά και ο Ψαλιδόπουλος (2005) επισημαίνουν ότι ο Ζολώτας είχε τη δυνατότητα εντός της Νομισματικής Επιτροπής να θέτει προτεραιότητες ως προς την ακολουθητέα πολιτική διότι είχε την εμπιστοσύνη του Πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και ο Παναγής Παπαληγούρας, που ως Υπουργός Συντονισμού των κυβερνήσεων της Ε.Ρ.Ε. συνέβαλε καθοριστικά στο σχεδιασμό της οικονομικής πολιτικής της περιόδου (Ψαλιδόπουλος 1999), δεν αντιπαρατέθηκε στις απόψεις του Ζολώτα ούτε πρόβαλε κάποια εναλλακτική πρόταση οικονομικής πολιτικής.

³⁶ Προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση ότι ένα από τα δύο πιο σημαντικά πρόσωπα της μεταπολεμικής οικονομικής πολιτικής ήταν προσηλωμένο σε προπολεμικές οικονομικές θεωρίες. Από τον Ψαλιδόπουλο (2005) γνωρίζουμε ότι κατά την περίοδο αυτή υπήρχε αναντιστοιχία κυρίαρχης οικονομικής σκέψης στην Ευρώπη και την Ελλάδα. Η αναντιστοιχία αυτή είχε ιδιαίτερη σημασία γιατί διευκόλυνε την εφαρμογή ορθόδοξων νομισματικών πολιτικών. Για όλη την περίοδο μετά τον πόλεμο και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 το κυρίαρχο οικονομικό παράδειγμα στη Δύση ήταν αυτό της νεοκλασικής σύνθεσης, η οποία βέβαια δεν ήταν η οικονομική θεωρία του Keynes. Ο Friedman και οι μονεταριστές που θεωρούνται οι συνεχιστές της παράδοσης της Ποσοτικής Θεωρίας του χρήματος

ασπαζόταν την ποσοτική θεωρία του χρήματος, ο στόχος αυτός υπερείχε παντός άλλου³⁷:

«Είναι σημαντικό γεγονός δια την Ελλάδα η επίτευξις της σχετικής αυτής σταθερότητας του νομίσματος. Η σταθερότης αυτή διατηρούμενη και εις το μέλλον θα αποτελέση την ασφαλή βάση, επί της οποίας θα ηδύνατο να στηριχθή η ουσιαστική βελτίωσις του βιοτικού επιπέδου του Ελληνικού Λαού. Δια τούτο, πρέπει όλοι μας να πράξωμεν το παν δια να την περιφρουρήσωμεν και την ενισχύσωμεν περαιτέρω και όχι, παρασυρόμενοι από κακώς εννοούμενα συμφέροντα ή εσφαλμένας αντιλήψεις, να προκαλέσωμεν την ανατροπήν της».

Ζολώτας (1958) σελ. 13.

Σε ποιες «εσφαλμένες αντιλήψεις» αναφερόταν ο Ζολώτας, οι οποίες μπορούσαν να ανατρέψουν τη σταθερότητα των τιμών; Οι κίνδυνοι προέρχονταν κυρίως από τις προτάσεις για:

- α) ενίσχυση της ζήτησης μέσω επεκτατικής δημοσιονομικής αλλά και νομισματικής πολιτικής, και
- β) αυξήσεις στους μισθούς των εργαζομένων ώστε να αυξηθεί η καταναλωτική τους δυνατότητα.

Για τους παραπάνω λόγους, ο Ζολώτας εξήρε τους πλεονασματικούς προϋπολογισμούς και καταδίκασε τους ελλειμματικούς. Επειδή, λοιπόν, οι ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου 1954 -1971 λειτουργούσαν χωρίς ουδεμία υποχρέωση για την επίτευξη πλήρους απασχόλησης ή για την οικοδόμηση κράτους πρόνοιας είχαν την ελευθερία να καθορίζουν το επιθυμητό ύψος δαπανών και εσόδων. Τα ελλείμματα της χώρας κατά την υπό εξέταση περίοδο ήταν από τα χαμηλότερα στην Ευρώπη³⁸. Πολύ χαμηλό συγκριτικά

αποτελούσαν μειοψηφία στην ακαδημαϊκή κοινότητα και απέκτησαν ισχυρά ερείσματα στην πανεπιστημιακή κοινότητα, αλλά και μεταξύ των πολιτικών κομμάτων μόνο μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Οι πολιτικές που εφαρμόζονταν στη Δύση αυτό το διάστημα χαρακτηρίστηκαν κενύσιανές αν και δεν απέρρεαν κατ' ανάγκη από το έργο του Keynes. Την ίδια περίοδο, στην Ελλάδα η πλειοψηφία των οικονομολόγων που δίδασκε στα ελληνικά πανεπιστήμια είχε σπουδάσει στο εξωτερικό πριν ή κατά τη διάρκεια του πολέμου και σε γενικές γραμμές στέκονταν κριτικά στο έργο του Keynes (Ψαλιδόπουλος 2005). Στις συζητήσεις υπήρχαν δύο αντιπαρατιθέμενα ρεύματα οι νομισματιστές και οι διαρθρωτιστές. Οι πρώτοι προέβλεπαν την ανάγκη για νομισματική σταθερότητα οι δεύτεροι την ανάγκη για επιτάχυνση της ανάπτυξης. Η ετερόδοξη σκέψη εκφραζόταν κυρίως μέσα από το περιοδικό *Νέα Οικονομία* του Καθηγητή Άγγελου Αγγελόπουλου. Κάποιοι από αυτούς ήταν συνεργάτες του Α. Παπανδρέου στο Κ.Ε.Π.Ε. Οι προσεγγίσεις τους όμως δεν είχαν τουλάχιστον στη δεκαετία του 1950 τη δυνατότητα να οδηγήσουν σε μια διαφορετική οικονομική πολιτική.

³⁷ Ο Ψαλιδόπουλος (1990) σελ. 50 αιτιολογεί αυτή την επιλογή αναφέροντας ότι : «Οι έντονες μνήμες του πρόσφατου υπερπληθωρισμού, του αντιπραγματισμού και της χρυσοφιλίας οδήγησαν στο να αναγορευτεί η νομισματική σταθερότητα ο υπ' αριθμόν ένας στόχος της ελληνικής οικονομίας».

³⁸ Η εικόνα αυτή δεν ανταποκρίνεται απόλυτα στην πραγματικότητα, καθώς στον κρατικό προϋπολογισμό δεν συμπεριλαμβάνονταν δαπάνες από τη διαχείριση των καταναλωτικών αγαθών και

ήταν και το ύψος των δημοσιονομικών δαπανών και των εσόδων ως ποσοστό του Α.Ε.Π. (Πίνακας 2).

Οι χώρες της τότε Ε.Ο.Κ. είχαν υψηλότερες δαπάνες γιατί την περίοδο εκείνη οικοδομούσαν το κράτος πρόνοιας, αλλά και γιατί η δημοσιονομική πολιτική χρησιμοποιείτο, σε περίπτωση ανάγκης, αντικυκλικά. Στην Ελλάδα, η δημοσιονομική πολιτική χρησιμοποιήθηκε με αυτόν τον τρόπο για πρώτη φορά από τη δικτατορία το 1968 (Ψαλιδόπουλος 1990). Η μέχρι τότε επικρατούσα άποψη ήταν ότι η χρήση της δημοσιονομικής πολιτικής αντικυκλικά θέτει σε κίνδυνο τη σταθερότητα των τιμών (Ζολώτας 1958).

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ Ο ΠΙΝΑΚΑΣ 2]

Εξίσου επικίνδυνες ήταν, κατά το Ζολώτα (1958), οι προτάσεις για επεκτατική νομισματική πολιτική. Η Τράπεζα της Ελλάδος εφάρμοσε πολύπλοκους μηχανισμούς ελέγχου του ελληνικού πιστωτικού συστήματος και της υπανάπτυκτης ελληνικής κεφαλαιαγοράς³⁹, προκειμένου να κατευθυνθούν τα διαθέσιμα κεφάλαια προς τους επιθυμητούς κλάδους⁴⁰. Το σύστημα αυτό το οποίο αντιστοιχούσε περισσότερο σε οικονομία κεντρικού σχεδιασμού και όχι οικονομία της αγοράς, όπως θεωρητικά ήταν η ελληνική, επέβαλε στις τράπεζες περιορισμούς στη χρηματοδότηση στεγαστικών ή καταναλωτικών δαπανών. Τα πραγματικά επιτόκια δανεισμού προς τις επιχειρήσεις ήταν υψηλότερα από τα αντίστοιχα σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες καθιστώντας το κόστος του χρήματος υψηλότερο (Pagoulatos 2003). Το σύστημα του ασφυκτικού ελέγχου, της πιστωτικής επέκτασης, των διοικητικά καθοριζόμενων επιτοκίων και των διοικητικών κανόνων για τη διάθεση των

άλλων εφοδίων. Μέσω λογαριασμών, που λειτουργούσαν εκτός προϋπολογισμού, ασκείτο η κρατική πολιτική προστασίας του αγροτικού τομέα και παροχής άλλων επιδοτήσεων. Τα ελλείμματα στους λογαριασμούς αυτούς «ήταν υψηλά και αλλοίωσαν σε σημαντικό βαθμό την πραγματική εικόνα του κρατικού προϋπολογισμού», Χαλικιάς (2005) σελ. 33.

³⁹ Ειδικά στην αγορά συναλλάγματος και προκειμένου να περιορισθεί η εξαγωγή του λειτουργούσε ένα περίπλοκο σύστημα περιορισμών, που τελικά οι επιχειρήσεις το ξεπερνούσαν μέσω υποτιμολογήσεων των εξαγωγών και υπερτιμολογήσεων των εισαγωγών, ενώ στο εσωτερικό της χώρας υπήρχε ισχυρή μαύρη αγορά συναλλάγματος και έντονα φαινόμενα χρυσοφιλίας τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970.

⁴⁰ Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα, που αντιμετώπιζε η Ελλάδα μετά την υποτίμηση του 1953, ήταν η έλλειψη εμπιστοσύνης του αποταμιευτικού κοινού στην τραπεζική κατάθεση (βλέπε Αγγελοπούλου κ.α., 2002). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η Τράπεζα της Ελλάδος να παρέχει στο τραπεζικό σύστημα δανειακά κεφάλαια, προκειμένου να χρηματοδοτηθούν οι επιχειρήσεις. Η εμπιστοσύνη αποκαταστάθηκε μετά τον Απρίλιο του 1956 οπότε αποφασίστηκε η αύξηση των επιτοκίων των ιδιωτικών καταθέσεων ταμιευτηρίου και προθεσμίας από 7% σε 10%.

πιστώσεων⁴¹ σήμερα κρίνεται από όλους τους σχολιαστές ότι απέτυχε να εκπληρώσει τους στόχους του⁴². Το αποτέλεσμα αυτών των πρακτικών περιγράφεται από το Σταθάκη, (2000) σελ. 56:

«Η χρηματοδοτική πρακτική των τραπεζών, δημόσιων και ιδιωτικών, ήταν να προστατεύουν τις εταιρείες τις οποίες δάνειζαν (ή συμμετείχαν), συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στη δημιουργία ολιγοπωλιακών δομών και την αποφυγή του ανταγωνισμού. Οι ιδιαίτερες αυτές σχέσεις ανάμεσα στις μεγάλες επιχειρήσεις και το κρατικά ελεγχόμενο τραπεζικό σύστημα δημιούργησαν το πλαίσιο των πολιτικών διασυνδέσεων ανάμεσα στις επιχειρηματικές οικογένειες και τις κυρίαρχες πολιτικές ομάδες».

Η άποψη του Ζολώτα (1958) για τους μισθούς ήταν ότι δεν έπρεπε να υπερβαίνουν την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Δεν διευκρίνιζε, όμως, πώς θα πείθονταν οι εργαζόμενοι να δεχτούν αυξήσεις στους μισθούς τους, που υπολείπονταν της αύξησης στην παραγωγικότητα. Την εξήγηση έδωσε ο Αλογοσκούφης (1996), ο οποίος αποτιμώντας τις πολιτικές εκείνης της περιόδου, αναφέρει ότι από το 1954 έως το 1973 ίσχυε καθεστώς εργασιακών σχέσεων εγγυώμενο στις επιχειρήσεις και τους επενδυτές την απόδοση της επένδυσής τους:

«...ιδιαίτερα εγγυούταν ότι η απόδοση αυτή δεν θα μειωνόταν σημαντικά λόγω μελλοντικών μισθολογικών αυξήσεων που θα υπερέβαιναν την αύξηση της παραγωγικότητας. Το καθεστώς αυτό των εργασιακών βασιζόταν στο ασφυκτικό έλεγχο της ΓΣΕΕ στα πλαίσια του αυταρχικού μετεμφυλιακού πολιτικού καθεστώτος».

Για τη «σκοτεινή πλευρά» των εν λόγω οικονομικών επιλογών, την ανεργία και τη μετανάστευση, ο Ζολώτας παρέπεμπε σε αντιμετώπιση του προβλήματος σε μεσομακροπρόθεσμη βάση⁴³. Οι προσεγγίσεις της Τράπεζας

⁴¹ Μεταξύ άλλων, θεσμοθετήθηκε υποχρέωση των εμπορικών τραπεζών να διαθέτουν ορισμένα ποσοστά των καταθέσεων τους σε δάνεια μέσης και μακράς διάρκειας για την επέκταση και τον εκσυγχρονισμό των επιχειρήσεων του μεταποιητικού τομέα.

⁴² Το σύστημα ενίσχυσης συγκεκριμένων κλάδων με δάνεια χαμηλού επιτοκίου απέτυχε στη λειτουργία του μεταξύ άλλων και εξαιτίας του τρόπου αξιολόγησης των στελεχών των τραπεζών και των διευθυντών των υποκαταστημάτων τους. Τα τραπεζικά καταστήματα με υψηλές χορηγήσεις σε βιοτεχνίες, για τις οποίες προβλέπονταν δάνεια με χαμηλότερα επιτόκια, εμφάνιζαν χαμηλότερα έσοδα και κερδοφορία σε σύγκριση με άλλα καταστήματα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα τραπεζικά στελέχη να αποφεύγουν να δανειοδοτούν τις βιοτεχνίες, διότι τα έσοδα του καταστήματος θα ήταν μικρότερα και αυτό λειτουργούσε σε βάρος της αξιολόγησής τους. Για τις αδυναμίες του συστήματος βλέπε Pagoulatos (2003), Αλογοσκούφης και Λαζαρέτου (2002), Καζάκος (2001), Ψαλιδόπουλος (2005), Χαλικιάς (1995), Παπαδάκης (1978), Παλαιοκρασσάς (2005).

⁴³ Την απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στην «πλήρη απασχόληση» στα κείμενα του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, Ξ. Ζολώτα, επισημαίνει και ο Pagoulatos (2003) σελ. 33.

της Ελλάδος για το πρόβλημα της ανεργίας αντικατοπτρίζονται στο έργο του στενού του συνεργάτη⁴⁴ Χαλικιά (1958), ο οποίος υποστήριζε ότι το πρόβλημα της ανεργίας στην Ελλάδα δεν οφειλόταν στην περιορισμένη ζήτηση⁴⁵, αλλά αποδιδόταν στην έλλειψη παραγωγικών συντελεστών –έδαφος και κεφάλαιο-, άποψη αναπαραγόμενη και στο προσωρινό πενταετές πρόγραμμα 1959-1963⁴⁶. Για το λόγο αυτό, υποστήριξε ότι οι προτάσεις για αύξηση της ζήτησης προκειμένου να μειωθεί η ανεργία δεν μπορούσαν να επιλύσουν το πρόβλημα αλλά έθεταν σε κίνδυνο τη σταθερότητα των τιμών. Σ' ό,τι αφορά τον τρόπο επίλυσης του προβλήματος, ο Χαλικιάς (1958) παρέπεμπε στην πρωτοβουλία των ιδιωτών για επενδύσεις και πρότεινε την παροχή κινήτρων για ενίσχυση των αποταμιεύσεων ώστε να χρηματοδοτήσουν υψηλότερο επίπεδο επενδύσεων.

Από τα προαναφερθέντα είναι σαφές ότι η νομισματική σταθερότητα υπήρξε προτεραιότητα της πολιτικής και οικονομικής ηγεσίας της χώρας. Το ερώτημα που μένει προς διερεύνηση είναι ποια υπήρξε η στάση της κοινωνίας. Είναι σαφές ότι μετά από έναν υπερπληθωρισμό και μια παρατεταμένη περίοδο νομισματικής αναρχίας, διάρκειας περίπου 14 ετών, ήταν διάχυτη η ανάγκη στην κοινωνία για νομισματική ισορροπία. Κατά την εν λόγω περίοδο περιουσίες είχαν εξαφανιστεί, καταθέτες είχαν χάσει τις αποταμιεύσεις τους, χρέη είχαν παραγραφεί σε όφελος των δανειοληπτών και με ζημία των δανειοδοτών. Ο υπερπληθωρισμός είχε εκδηλώσει ξανά τις καταστροφικές του συνέπειες στη δεκαετία του 1920 και πολλοί πολίτες υπέστησαν τις συνέπειές του για δεύτερη φορά μέσα σε μια εικοσαετία. Επομένως, στην ιεράρχηση προτεραιοτήτων, κάποια κοινωνικά στρώματα, έδιναν στο ζήτημα της νομισματικής σταθερότητας την ίδια βαρύτητα με εκείνη που έδιναν στο ζήτημα της απασχόλησης, συναινώντας τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια που οι μνήμες του υπερπληθωρισμού ήταν νωπές με τις κυβερνητικές επιλογές.

Τελικά, χάρη στις «ορθόδοξες» οικονομικές πολιτικές που με συνέπεια ακολουθήθηκαν στα 20 περίπου έτη συμμετοχής της δραχμής στο σύστημα

⁴⁴ Ο ίδιος ο Χαλικιάς (2005) αναφέρει ότι υπήρξε από τους στενότερους συνεργάτες του Ζολώτα.

⁴⁵ Η μελέτη του Χαλικιά (1958) για την εκβιομηχάνιση της χώρας δημοσιεύτηκε στις σειρές της Τράπεζας της Ελλάδος και απηχούσε ως ένα βαθμό τις απόψεις του ιδρύματος.

⁴⁶ Βλέπε Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως (1959) σελ. 22.

του Bretton Woods, η σχέση δραχμής/δολαρίου δεν διαταράχθηκε από κάποια κρίση στο ισοζύγιο πληρωμών.

Η δραχμή βρέθηκε σε δύσκολη θέση στα μέσα της δεκαετίας του 1960 για λόγους σχετικούς με τις πολιτικές εξελίξεις (Meynaud 2002). Στις εκλογές του 1963 η Ε.Ρ.Ε. κατέβηκε με το σύνθημα, «*Αυτή η δραχμή είναι δική σου. Πρόσεξε μην σου την πάρει ο Παπανδρέου*» (Νέτας 2005). Αμέσως μετά την εκλογική νίκη της Ένωσης Κέντρου, το Νοέμβριο του 1963, η δραχμή υπέστη πιέσεις. Οι πολίτες εγκατέλειπαν τη δραχμή και αναζητούσαν με κάθε τρόπο χρυσές λίρες. Η κρίση διήρκεσε τρεις περίπου μήνες και υποχρέωσε την Τράπεζα της Ελλάδος να πωλήσει 3,4 εκατ. χρυσές λίρες. Αντίστοιχης μορφής διαρροή από τη δραχμή εκδηλώθηκε με την κρίση των ελληνοτουρκικών σχέσεων τον Ιούλιο του 1964, με αφορμή το βομβαρδισμό της Κύπρου. Τότε, η Τράπεζα της Ελλάδος υποχρεώθηκε να πωλήσει 3,6 εκατ. λίρες. Τέλος, μια ακόμη κρίση ξέσπασε το 1965, εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας που προκάλεσε ο εξαναγκασμός σε παραίτηση του Πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου. Οι κρίσεις αυτές αντιμετωπίστηκαν από την Τράπεζα της Ελλάδος χωρίς να δημιουργηθούν ιδιαίτερα προβλήματα στη συμμετοχή της δραχμής στο σύστημα του Bretton Woods.

4. Η περίοδος της ελεύθερης διολίσθησης 1972-1987

Η έναρξη της περιόδου της ελεύθερης διολίσθησης συνέπεσε χρονικά με την εκδήλωση της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης, γεγονός που σε συνδυασμό με τις πολιτικές εξελίξεις επηρέασε σε σημαντικό βαθμό την ελληνική οικονομία ως προς τις επιδόσεις στον αναπτυξιακό τομέα, οι οποίες επιβραδύνθηκαν ⁴⁷ (Διάγραμμα 6) αλλά και τον πληθωρισμό που κινήθηκε καθ' όλη την περίοδο σε διψήφια επίπεδα (Διάγραμμα 7).

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ ΤΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6]

⁴⁷ Η κάμψη των ρυθμών ανάπτυξης της υπό εξέταση περιόδου έχει διερευνηθεί συστηματικά και οι περισσότερες εμπειρικές έρευνες (Bosworth και Κολλίντζας 2001, Δημέλη κ.α 1996) βρίσκουν ότι η αφετηρία της κάμψης βρίσκεται κοντά στην περίοδο 1980-1981, ενώ οι Alogoskoufis (1995) και Πανταζίδης (1998) τοποθετούν τη αφετηρία στο 1973. Αν και δεν διερευνάται η επίδραση του συστήματος των συναλλαγματικών ισοτιμιών στους ρυθμούς ανάπτυξης, τα αποτελέσματα των Bosworth και Κολλίντζα, καθώς και των Δημέλη κ.ά 1996, δείχνουν ότι το σύστημα συναλλαγματικών ισοτιμιών δεν είχε άμεση σχέση με την κάμψη της αναπτυξιακής πορείας. Άλλωστε, όπως δείχνουν και

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ ΤΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7]

Την περίοδο που το σύστημα Bretton Woods άρχισε να κλονίζεται και οι χώρες της κοινότητας κατέφυγαν στη δημιουργία του «φιδιού μέσα στο τούνελ», η «κυβέρνηση των Συνταγματαρχών» επέλεξε την πρόσδεση της δραχμής στο δολάριο⁴⁸. Η σταθερή ισοτιμία δραχμής/δολαρίου διατηρήθηκε από την ημέρα που ο Νίξον ανακοίνωσε την κατάργηση της μετατροπής του δολαρίου σε χρυσό (13 Αυγούστου 1971) μέχρι το Φθινόπωρο του 1973. Η απόφαση αυτή είχε ως αποτέλεσμα την υποτίμηση της δραχμής έναντι των ευρωπαϊκών νομισμάτων ανατιμημένα στο μεταξύ έναντι του δολαρίου⁴⁹.

Η υποτίμηση της δραχμής έναντι των ευρωπαϊκών νομισμάτων ενίσχυσε την ανταγωνιστικότητα και συνέβαλε στη συρρίκνωση⁵⁰ του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών, ως ποσοστό του Α.Ε.Π., κατά τα έτη 1971 και 1972 (Διάγραμμα 8). Κατέστησε, όμως, ακριβότερα τα ευρωπαϊκά προϊόντα, με συνέπεια να ενισχυθούν οι πληθωριστικές πιέσεις μέσω του εισαγόμενου πληθωρισμού. Η Τράπεζα της Ελλάδος αντέδρασε χωρίς αποτέλεσμα⁵¹, καθώς η πετρελαϊκή κρίση και ο εισαγόμενος πληθωρισμός προκάλεσαν ανεξέλεγκτες πληθωριστικές πιέσεις⁵².

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ ΤΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8]

Για να εξουδετερωθούν οι επιπτώσεις από την πρόσδεση της δραχμής στο δολάριο, στις 20 Οκτωβρίου του 1973, αποφασίστηκε η αποδέσμευση της

τα αποτελέσματα της έρευνας των Ζάρκου και Σαχινίδη (2003), η Ελλάδα βρέθηκε ξανά σε διαδικασία σύγκλισης από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 με καθεστώς κυμαινόμενων ισοτιμιών.

⁴⁸ Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η διερεύνηση των αιτιών που ώθησαν τους διαμορφωτές της οικονομικής πολιτικής επί δικτατορίας να ακολουθήσουν το δολάριο και να μη συμμετάσχουν στους συναλλαγματικούς διακανονισμούς των ευρωπαϊκών χωρών. Τον προβληματισμό του για την επιλογή αυτή εξέφρασε και ο Ζολώτας σε συνέντευξή του στο Βήμα στις 28 Σεπτεμβρίου 1973: «Προκαλεί την απορία πως οι οικονομικοί αρχαί εσκέφθησαν να ακολουθήσουν τυφλώς το δολλάρειο και τις διαδοχικές υποτιμήσεις του...». Από πολιτική άποψη αυτό που έχει σημασία είναι ότι από το 1971 και μετέπειτα οι ηγεσίες της χώρας αποφασίζουν κατά την κρίση τους για το ακολουθητέο συναλλαγματικό σύστημα. Επίσης, από το σημείο αυτό και για μια εικοσαετία οι πολιτικές ηγεσίες κατ' επιλογήν τους δεν επιδιώκουν να συμμετάσχουν στους ευρωπαϊκούς συναλλαγματικούς διακανονισμούς παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα από το 1981 καθίσταται μέλος της τότε Ε.Ο.Κ. Ο Ιορδάνογλου (2003β) υποστηρίζει ότι με την επιλογή τους διασφάλισαν ελευθερία κινήσεων στην άσκηση οικονομικής πολιτικής.

⁴⁹ Το δολάριο υποτιμήθηκε έναντι των ευρωπαϊκών νομισμάτων κατά 8% περίπου το 1971 και κατά 10% το Φεβρουάριο του 1972.

⁵⁰ Η βελτίωση αυτή ήρθε κυρίως μέσω του ισοζυγίου των αδήλων πόρων και όχι του εμπορικού ισοζυγίου, το οποίο ενώ ήταν ελλειμματικό συνέχισε την αυξητική του πορεία παρά την υποτίμηση.

⁵¹ Η Τράπεζα της Ελλάδος αύξησε το αναπροεξοφλητικό επιτόκιο από 7,5% σε 9% και επέβαλε μέτρα για τον περιορισμό της πιστωτικής επέκτασης.

⁵² Ο ετήσιος πληθωρισμός το 1973 έτρεχε με 15,5% έναντι 4,3% το 1972.

δραχμής. Το εθνικό νόμισμα ανατιμήθηκε κατά 10% και επανήλθε, έναντι των ευρωπαϊκών, στις ισχύουσες ισοτιμίες πριν από την υποτίμηση το Φεβρουάριο του 1973⁵³.

Από τη στιγμή αποδέσμευσής της από το δολάριο, η δραχμή εισήλθε στο σύστημα των κυμαινόμενων ισοτιμιών με ελεύθερη διακύμανση έναντι των υπολοίπων νομισμάτων διεθνώς, ακολουθώντας τουλάχιστον μέχρι το 1987 πολιτική μεγάλων διολισθήσεων, προκειμένου να εξουδετερωθούν οι αρνητικές συνέπειες από τις μεγάλες διαφορές στα επίπεδα του πληθωρισμού σε σύγκριση με τους εμπορικούς εταίρους.

Άρα, το ανακύπτον ερώτημα αφορά τις προτεραιότητες της οικονομικής πολιτικής μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974: γιατί διεκόπη η προσήλωση στην «οικονομική ορθοδοξία» της προδικτατορικής περιόδου - διατήρηση της εσωτερικής και εξωτερικής αξίας της δραχμής- δεδομένου ότι όπως και τότε έτσι και τώρα Πρωθυπουργός ήταν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος ο Ξενοφών Ζολώτας. Η μεγάλη αυτή αλλαγή υπήρξε η συνέπεια των πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών μετά την κατάρρευση της δικτατορίας το 1974 και την άμεση αποκατάσταση της δημοκρατίας⁵⁴.

Το πολιτικό τοπίο στην Ελλάδα μεταπολιτευτικά διέφερε ουσιαστικά από το ισχύον πριν από την επιβολή της δικτατορίας⁵⁵. Παρά την απουσία ισχυρής αξιωματικής αντιπολίτευσης -στην πρώτη τουλάχιστον μεταπολιτευτική κοινοβουλευτική περίοδο- υπήρχαν πλέον και λειτουργούσαν ελεύθερα πολιτικοί σχηματισμοί που εξέφραζαν από πολιτική άποψη τους μισθτούς εργαζόμενους και υποστήριζαν τις διεκδικήσεις τους. Στο χώρο της κεντροαριστεράς υπήρχε το ΠΑ.ΣΟ.Κ. που με το Κ.Κ.Ε και το Κ.Κ.Ε. εσωτ., κόμματα της κοινοβουλευτικής αριστεράς, έθεταν επιτακτικά ζητήματα για τις

⁵³ Οι αρμόδιοι εκτιμούσαν ότι με την επιστροφή της δραχμής στις παλιές ισοτιμίες μπορεί να εξουδετερώνονταν οι πληθωριστικές πιέσεις. Οι εκτιμήσεις τους δεν επαληθεύτηκαν, με αποτέλεσμα ο πληθωρισμός το 1974 να τρέχει με 26,9%. Οι πολιτικές εξελίξεις, σε συνδυασμό με την επίδραση της πετρελαϊκής κρίσης καθώς και της αδυναμίας/αδράνειας της Τράπεζας της Ελλάδος να αντιμετωπίσει τον πληθωρισμό στη γένεσή του, συνέβαλαν για πρώτη φορά μετά από μια εικοσαετία στην εδραίωση πληθωριστικών προσδοκιών. Δεν είναι τυχαίο ότι από το σημείο αυτό και μετά ο πληθωρισμός εκινείτο σταθερά πάνω από το 10%.

⁵⁴ Στις εκλογές στις 17 Νοεμβρίου του 1974 το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο Καραμανλή εξασφάλισε ισχυρή πλειοψηφία.

⁵⁵ Βλέπε Βούλγαρης (2003).

προτεραιότητες της οικονομικής πολιτικής, με έμφαση στα ζητήματα της απασχόλησης και της αναδιανομής του εισοδήματος, στοχεύοντας στην προστασία και την ενίσχυση των οικονομικά ασθενέστερων. Η αποκατάσταση των συνδικαλιστικών ελευθεριών επέτρεψε στους εργαζόμενους να θέτουν ελεύθερα και χωρίς τους φόβους ή τους περιορισμούς της προδικτατορικής περιόδου τα αιτήματά τους για αυξήσεις των πραγματικών μισθών, καθηλωμένων κατά την περίοδο της δικτατορίας.

Στο νέο πολιτικό περιβάλλον η παρουσία των Καραμανλή-Ζολώτα στην Πρωθυπουργία της χώρας και στη διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος, αντίστοιχα, δεν στάθηκε ικανή να αποτρέψει τον αναπροσανατολισμό της χώρας. Η νομισματική σταθερότητα υποχώρησε έναντι άλλων προτεραιοτήτων⁵⁶, που επέβαλαν οι νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, τις οποίες ο Πρωθυπουργός και επικεφαλής της Νέας Δημοκρατίας Κων/νος Καραμανλής αλλά και ο διάδοχος του Γεώργιος Ράλλης δεν μπορούσαν να αγνοήσουν. Η αντιπολίτευση με τις πιέσεις της περιορίζε σε σημαντικό βαθμό τις ελευθερίες της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής⁵⁷.

Η δημοσιονομική πολιτική κατά την περίοδο της ελεύθερης διολίσθησης ήταν επεκτατική⁵⁸ (Διάγραμμα 9). Ειδικά, το 1981, έτος εκλογών, το δημοσιονομικό έλλειμμα εκτροχιάστηκε⁵⁹, γεγονός που επανελήφθη τα προεκλογικά έτη 1984 και 1985. Ο λόγος του δημόσιου χρέους προς το Α.Ε.Π., που παρέμενε σε σχετικά χαμηλά επίπεδα μεταξύ 1974 και 1981, διπλασιάστηκε⁶⁰ το 1987 ως αποτέλεσμα τόσο των πρωτογενών

⁵⁶ Βλέπε Pagoulatos (2003), Ιορδανόγλου (2003β), Χαλικιάς (2005).

⁵⁷ Παρά την ισχυρή εκλογική νίκη του 1974, ο Καραμανλής αντιλαμβανόταν ότι είχε προκύψει από τις ιδιαίτερες συνθήκες της εποχής και ότι το αποτέλεσμα αυτό δεν θα επαναλαμβανόταν. Η εκτίμησή του επιβεβαιώθηκε, στις εκλογές του 1977, οπότε διαφάνηκε ότι το πολιτικό κλίμα ήταν υπέρ της κεντροαριστεράς και της αριστεράς. Ο Καζάκος (2001) μιλά για ιδεολογική ηγεμονία της Αριστεράς ή για αριστερόστροφη πορεία της ελληνικής κοινωνίας.

⁵⁸ Για μια περιγραφή της δημοσιονομικής πορείας της χώρας βλέπε Σαχινίδης (1997), Μανεσιώτης και Reischauer (2002).

⁵⁹ Αν και οι δημοσκοπήσεις έδειχναν ότι το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας με επικεφαλής τον Πρωθυπουργό Γ. Ράλλη θα έχανε την εξουσία, έγινε προσπάθεια επηρεασμού του εκλογικού σώματος μέσω της αύξησης των δαπανών. Σύμφωνα με τον Αλογοσκούφη (1994) σελ. 68 «η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας είχε κατά το 1981 ακολουθήσει μια ανεύθυνη προεκλογική πολιτική, που υπονόμει την επόμενη κυβέρνηση όποια και αν ήταν». Τελικά, το ΠΑ.ΣΟ.Κ κέρδισε τις εκλογές του Οκτωβρίου του 1981 με ισχυρή πλειοψηφία.

⁶⁰ Το δημόσιο χρέος ως ποσοστό του Α.Ε.Π. το 1981 ήταν 34,5% και το 1987 62,2%.

ελλειμμάτων⁶¹ όσο και των προσαρμογών ελλείμματος χρέους που σε ορισμένα έτη ως μέγεθος ξεπερνούν ακόμη και το πρωτογενές έλλειμμα⁶².

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ ΤΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9]

Η νομισματική πολιτική αυτής της περιόδου διαμορφώθηκε μέσα σε μεταβαλλόμενα θεσμικά δεδομένα, καθώς γινόταν φανερό ότι υπό τις νέες συνθήκες το πλαίσιο λειτουργίας της Τράπεζας της Ελλάδος, όπως είχε θεμελιωθεί κατά τη μεταπολεμική περίοδο, δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες της οικονομίας. Έτσι, για την περίοδο μέχρι και το 1982, έτος κατάργησης της Νομισματικής Επιτροπής, οι πολιτικές προτεραιότητες βάρυναν στη λήψη των αποφάσεων για το χαρακτήρα της νομισματικής πολιτικής. Υπό την πίεση των μισθολογικών διεκδικήσεων, η νομισματική πολιτική μέχρι και το 1978 ήταν επεκτατική⁶³ (Πίνακας 3). Τα επιτόκια των καταθέσεων και του τραπεζικού δανεισμού διατηρήθηκαν τις περισσότερες φορές σε επίπεδα κάτω του πληθωρισμού. Αλλά και το αναπροεξοφλητικό επιτόκιο της Τράπεζας της Ελλάδος ήταν κάτω από τον πληθωρισμό.

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ Ο ΠΙΝΑΚΑΣ 3]

Μεταξύ 1979 και 1980 έγινε προσπάθεια να συγκρατηθεί η αύξηση της προσφοράς του χρήματος, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η νέα πετρελαϊκή κρίση (Πίνακας 3). Για το σκοπό αυτό αποφασίστηκε η άνοδος των επιτοκίων το Σεπτέμβριο του 1979 και πάλι, όμως, τα επιτόκια ήταν χαμηλότερα από τον

⁶¹ Τα πρωτογενή ελλείμματα οφείλονταν κυρίως στη δυσανάλογη αύξηση των δαπανών σε σχέση με τα έσοδα. Ειδικά, κατά τη διάρκεια των προεκλογικών ετών, τα φορολογικά έσοδα υστερούσαν σημαντικά έναντι του στόχου που αναφέρονταν στους προϋπολογισμούς καθώς χαλάρωναν οι έλεγχοι. Σ' ό,τι αφορά τις δαπάνες ανά κατηγορία ιδιαίτερη μεταβολή σημειώθηκε στις α) δαπάνες για μισθούς που αντανάκλυσαν τη μεγάλη αύξηση του αριθμού των δημοσίων υπαλλήλων β) δαπάνες για την κάλυψη των αναγκών: των ασφαλιστικών ταμείων, των δημοσίων επιχειρήσεων και των κρατικών τραπεζών που είχαν προβλήματα εξαιτίας των επισφαλών δανείων σε προβληματικές επιχειρήσεις και τέλος των προβληματικών εταιρειών που το κράτος ανέλαβε να εξυγιάνει.

⁶² Οι Μανεσιώτης και Reishauer (2001) σελ. 149 αναφέρουν ότι το 1982 η προσαρμογή ελλείμματος χρέους ως ποσοστό του Α.Ε.Π. ήταν της τάξης του 7,84% έναντι πρωτογενούς ελλείμματος 6,8% του Α.Ε.Π. Η προσαρμογή αυτή που συνέβαλε σε αύξηση του λόγου του χρέους, μόνο σε ένα έτος, κατά 7 περίπου ποσοστιαίες μονάδες (από 34,5% το 1981 σε 41,3% το 1982) οφειλόταν στη λήψη εκ μέρους της κυβέρνησης το 1981 δανείου ύψους 250 δισεκ. δραχμών από την Τράπεζα της Ελλάδος για να καλυφθούν τα συσσωρευμένα ελλείμματα στο διάστημα 1978-1981 «του λογαριασμού εκτός προϋπολογισμού (ΕΛΕΓΕΠ), μέσω του οποίου καταβάλλονταν οι εθνικές μεταβιβάσεις προς τους αγρότες πριν από την ένταξη της Ελλάδος στην Ε.Ε.».

⁶³ Οι νομισματικοί στόχοι της Τράπεζας της Ελλάδος αφορούσαν την περίοδο 1975-1981 το Μ0, που περιελάμβανε μόνο το νόμισμα σε κυκλοφορία με εξαίρεση το έτος 1975 κατά το οποίο είχαν περιληφθεί και οι καταθέσεις όψεως. Από το 1982 και μέχρι το 1994 η Τράπεζα της Ελλάδος άρχισε να παρακολουθεί το ευρύτερο νομισματικό μέγεθος Μ3. Παράλληλα, παρακολουθούσε και μια σειρά συμπληρωματικών μεταβλητών, όπως η εγχώρια πιστωτική επέκταση και η συναλλαγματική ισοτιμία.

πληθωρισμό με αποτέλεσμα να κινούνται σε αρνητικά επίπεδα. Η πολιτική αυτή ανατράπηκε το 1981 ενόψει των εκλογών⁶⁴.

Σημαντική μεταβολή στην άσκηση της νομισματικής πολιτικής αποτέλεσε η κατάργηση της Νομισματικής Επιτροπής⁶⁵ με το νόμο 1266/1982. Η αλλαγή αυτή ενίσχυσε τη λειτουργική και οικονομική ανεξαρτησία της Τράπεζας της Ελλάδος. Ο συγκεκριμένος νόμος επέβαλε όρια στη χρηματοδότηση του Δημοσίου από την Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία απέκτησε ευρύτατες εξουσίες για την άσκηση της νομισματικής και πιστωτικής πολιτικής. Οι εξουσίες αυτές:

«...έδωσαν την δυνατότητα στην Τράπεζα της Ελλάδος να προχωρήσει σε ριζική μεταβολή στην κατεύθυνση της νομισματικής πολιτικής και τελικά να επωμιστεί το κύριο βάρος για τον έλεγχο του πληθωρισμού και τη στήριξη του ισοζυγίου πληρωμών».

Χαλικιάς (1995) σελ. 86

Παρά την προσπάθεια, μετά το 1982, να τεθεί υπό έλεγχο η αύξηση της προσφοράς χρήματος, τα αποτελέσματα ήταν πενιχρά καθώς η Τράπεζα της Ελλάδος δεν είχε στη διάθεσή της τα απαραίτητα εργαλεία⁶⁶. Τα επιτόκια εξακολουθούσαν να καθορίζονται με διοικητικό τρόπο και παρέμεναν τουλάχιστον μέχρι και το 1985 σε αρνητικά επίπεδα. Η Τράπεζα της Ελλάδος είχε κατανοήσει την αναγκαιότητα της απελευθέρωσης των επιτοκίων, πολύ προτού καταργηθεί η Νομισματική Επιτροπή, αλλά οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες δεν επέτρεπαν την απελευθέρωση του πιστωτικού συστήματος και των επιτοκίων⁶⁷. Η απελευθέρωσή τους άρχισε μετά το 1985 με πιο σημαντική μεταβολή την απόφαση της Τράπεζας της Ελλάδος στις 30 Ιουνίου 1987, όταν

⁶⁴ Η προσφορά χρήματος με την ευρεία έννοια (M3) αυξήθηκε το 1981 κατά 24% έναντι 14% το 1980.

⁶⁵ Αποτελεί πολιτικό παράδοξο ότι οι μεγαλύτερες αλλαγές προς ένα πιο φιλελεύθερο καθεστώς στο θεσμικό πλαίσιο για τη νομισματική πολιτική πραγματοποιήθηκαν από ένα σοσιαλιστικό κόμμα, που εκείνη την εποχή δεν είχε ακόμη εγκαταλείψει το στόχο για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της οικονομίας. Ίσως αυτό οφειλόταν στην επιλογή του Πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου να δημιουργήσει μια δικλείδα ασφαλείας για τον έλεγχο των οικονομικών πολιτικών. Άλλωστε, δεν ήταν συμπτωματική η ανάθεση της Διοίκησης της Τράπεζας της Ελλάδος στο Δημήτρη Χαλικιά (και όχι στο Δημήτρη Κουλουριάνο όπως ήταν προγραμματισμένο) ο οποίος συμμεριζόταν σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις Ζολώτα για τις προτεραιότητες της οικονομικής πολιτικής, απόψεις που δεν δίσταζε να διατυπώνει μέσω των ετήσιων εκθέσεων. Για τη νομισματική πολιτική της υπό εξέταση περιόδου βλέπε Κορλιράς (1995), Χαλικιάς (1995, 2005), Γκαργκάνας και Ταβλάς (2002), Παναγιωτόπουλος (1984).

⁶⁶ Την άποψη αυτή υιοθετούν ο Χαλικιάς (1995) αλλά και οι Γκαργκάνας και Ταβλάς (2002).

⁶⁷ Ο Χαλικιάς (1995) αναφέρει ότι το θέμα της απελευθέρωσης των επιτοκίων προσέκρουε σε αντιδράσεις ισχυρών οικονομικών συμφερόντων και ότι σε συζήτηση μεταξύ αρμόδιων υπουργών, στα

καθόρισε ελάχιστο όριο επιτοκίου 21% για όλες τις βραχυπρόθεσμες τραπεζικές πιστώσεις.

«Δεδομένου ότι το κατώτατο αυτό επιτόκιο 21% ήταν χαμηλότερο από το επίπεδο ισορροπίας, το γενικό βραχυπρόθεσμο επιτόκιο τραπεζικού δανεισμού άρχισε να προσδιορίζεται από την αγορά και να κινείται προς τα πάνω, εξέλιξη που πολύ σύντομα συμπαρέσυρε και τα λοιπά επιτόκια τραπεζικού δανεισμού που είχαν καθοριστεί σε επίπεδα χαμηλότερα του 20%, περιλαμβανομένου και του βασικού επιτοκίου των δανείων μέσης και μακράς προθεσμίας».

Χαλικιάς (1995) σελ. 86

Μετά από τις παραπάνω εξελίξεις, η Τράπεζα της Ελλάδος είχε πλέον τη δυνατότητα να επηρεάζει τα τραπεζικά επιτόκια μέσω παρεμβάσεων στις χρηματοπιστωτικές αγορές ή αύξησης των επιτοκίων στις υπεραναλήψεις των τραπεζών από τους τρεχούμενους λογαριασμούς που διατηρούσαν στην Τράπεζα της Ελλάδος⁶⁸. Υπό αυτές τις συνθήκες η Τράπεζα της Ελλάδος κατήργησε όλους τους περιορισμούς και ελέγχους που επέβαλε στον πιστωτικό τομέα ως προς τις χρηματοδοτήσεις.

Η πιστωτική πολιτική μέχρι και το 1981 ήταν επεκτατική (Πίνακας 3). Ένα σημαντικό τμήμα των τραπεζικών κεφαλαίων ιδίως μετά το 1977 κατευθυνόταν βάσει πολιτικών και όχι επιχειρηματικών κριτηρίων⁶⁹ προς τη χρηματοδότηση βιομηχανικών μονάδων⁷⁰, οι οποίες βρίσκονταν στα πρόθυρα κατάρρευσης, αδυνατώντας να προσαρμοστούν στο νέο διαμορφούμενο οικονομικό περιβάλλον μετά την πρώτη και δεύτερη πετρελαϊκή κρίση⁷¹.

τέλη της δεκαετίας του 1970, επικράτησε η άποψη ότι οι γενικότερες οικονομικές συνθήκες δεν ήταν κατάλληλες για την απελευθέρωση των επιτοκίων.

⁶⁸ Τα επιτόκια ποινής για υπεραναλήψεις των τραπεζών μέσω των τρεχούμενων λογαριασμών έφτασαν το 30% καθιστώντας ουσιαστικά ασύμφορο το δανεισμό από την Τράπεζα της Ελλάδος.

⁶⁹ Βλέπε Pagoulatos (2003).

⁷⁰ Σύμφωνα με το Γιαννίτση (1993) σελ. 194: «Οι υψηλοί ρυθμοί επέκτασης της χρηματοδότησης της μεταποίησης μεταξύ 1974 και 1978 συνοδεύονταν από υπερβολικά μεγάλη δανειακή επιβάρυνση των βιομηχανικών επιχειρήσεων». Για το ίδιο ζήτημα ο Αρσένης (1987) σελ. 92 αναφέρει: «η βιομηχανία στο σύνολό της είχε παρουσιάσει φαινόμενα έντονης κρίσης μετά την μεταπολίτευση, κρίσης που καλύφθηκε αφειδώς με δάνεια από το τραπεζικό σύστημα». Ο Αρσένης σε ομιλία του στο ΣΕΒ στις 15 Μαΐου 1984 χαρακτήρισε το Δημόσιο «..από το 1974, διαφθορέα του ιδιωτικού τομέα, στον οποίο δάνειζε κάτω του κόστους του χρήματος», Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή (2005) τόμος 12^α σελ. 372. Το πρόβλημα ήταν ιδιαίτερα έντονο και για την ασφάλεια του πιστωτικού συστήματος. Η Εθνική Τράπεζα είχε δώσει δάνεια ανερχόμενα στα 200 δισεκατ. δραχμές και ήταν στο σύνολό τους επισφαλή. Με τραπεζικά κριτήρια η Εθνική Τράπεζα ήταν χρεοκοπημένη.

⁷¹ Η κρίση του μεταπολεμικού υποδείγματος της ελληνικής οικονομίας που έγινε έκδηλη στις αρχές της δεκαετίας του 1980 συνέπεσε –ίσως προκάλεσε – με την άνοδο στην εξουσία ενός σοσιαλιστικού κόμματος για πρώτη φορά στην Ελλάδα. Το δίλημμα της διαχείρισης της κρίσης του συστήματος προβληματίσε έντονα τους σχεδιαστές της οικονομικής πολιτικής του ΠΑ.ΣΟ.Κ. οι οποίοι, όπως υποστηρίζει ο Αρσένης (1987), έπρεπε να επιλέξουν ή να κλείσουν τις περισσότερες επιχειρήσεις και πολλές κρατικές τράπεζες μεταξύ των οποίων και την Εθνική ή να επιδιώξουν να διαχειριστούν την

Τελικά, οι βιομηχανικοί κλάδοι που ενισχύθηκαν μετά τον πόλεμο κατέρρευσαν, γιατί τα θεμέλια ανάπτυξής τους ήταν σαθρά και δεν άντεξαν τις διαταραχές από τις πετρελαικές κρίσεις και την ενίσχυση του ανταγωνισμού μετά την ένταξη στην Ε.Ο.Κ.⁷² Η πιστωτική πολιτική μετά το 1981 εκλογικεύτηκε, διατήρησε όμως τον επεκτατικό της χαρακτήρα κυρίως λόγω των χρηματοδοτήσεων προς το δημόσιο τομέα και λιγότερο τον ιδιωτικό (Πίνακας 3).

Ο επεκτατικός χαρακτήρας της δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής συντηρούσε τις πληθωριστικές πιέσεις, ως εκ τούτου ο πληθωρισμός στην Ελλάδα κινήθηκε καθ' όλη την περίοδο μέχρι το 1981 μέχρι και 12 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από τον αντίστοιχο κοινοτικό, χωρίς να διασφαλιστούν καλύτερες σε σχέση με την Ευρώπη αναπτυξιακές επιδόσεις (Διάγραμμα 10). Ο πληθωρισμός μετά το 1981 παρά τη σταδιακή αποκλιμάκωση παρέμεινε σε υψηλά επίπεδα έναντι του μέσου κοινοτικού⁷³ (η διαφορά το 1988 ήταν στις 11 ποσοστιαίες μονάδες), διότι ο Πρωθυπουργός, Ανδρέας Παπανδρέου, αμέσως μετά τις εκλογές επιχείρησε αναδιανομή του εισοδήματος μέσω της αύξησης των κατώτατων μισθών⁷⁴ κατά 40% και την καθιέρωση της Αυτόματης Τιμαριθμικής Προσαρμογής⁷⁵ (Α.Τ.Α). Η καθιέρωση της (Πίνακας 4)

«...λειτουργήσε ως πολλαπλασιαστικός μηχανισμός, μέσω του οποίου μια αρχική πληθωριστική ώθηση μπορούσε να επηρεάσει τις μισθολογικές μεταβολές και να εγκλωβίσει τον πληθωρισμό σε υψηλότερα επίπεδα...».

Γκαργκάνας και Ταβλάς (2002) σελ. 62

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ ΤΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10]

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ Ο ΠΙΝΑΚΑΣ 4]

κρίση διασώζοντας όσες περισσότερες επιχειρήσεις μπορούσαν και να στηρίζουν τις κρατικές τράπεζες με χρήματα του έλληνα φορολογούμενου. Τελικά, υποστηρίζει ο Αρσένης (1987) επιλέχτηκε ο δεύτερος δρόμος, απόφαση που είχε πάρει και ο Πρωθυπουργός Γ. Ράλλης, όταν το ίδιο ζήτημα τέθηκε και στη δική του διακυβέρνηση.

⁷² Χαρακτηριστικό παράδειγμα βιομηχανικού κλάδου που κατέρρευσε μετά την εκδήλωση της κρίσης είναι η ναυπηγική βιομηχανία, βλέπε Σαχινίδης (2004).

⁷³ Όταν η Νέα Δημοκρατία παρέδωσε την εξουσία στο ΠΑ.ΣΟ.Κ. το 1981, ο πληθωρισμός σε μέση ετήσια βάση έτρεχε με 24,5%. Το 1985 που ξεκίνησε το σταθεροποιητικό πρόγραμμα ο πληθωρισμός ήταν στο 19,3% ενώ το 1988 έπεσε στο 13,5%. Στην Ε.Ε. ο πληθωρισμός για τα έτη 1981, 1985 και 1988 ήταν αντίστοιχα 12,1%, 5,4% και 3,4%.

⁷⁴ Για μια αποτίμηση της πρώτης τετραετίας του ΠΑ.ΣΟ.Κ. βλέπε Αρσένης (1987) σελ. 69-96.

⁷⁵ Η Α.Τ.Α. από το 1982 έως το 1985 ισοδυναμούσε με 100% τιμαριθμοποίηση (Σπράος 1989).

Ένας άλλος παράγοντας όμως που επηρέασε καθοριστικά την πορεία του πληθωρισμού ήταν οι αυξήσεις των πραγματικών μισθών καθ' υπέρβαση της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας⁷⁶ (Διάγραμμα 11).

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ ΤΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11]

Είναι γεγονός ότι το νέο διεθνές νομισματικό σύστημα των κυμαινόμενων ισοτιμιών επέβαλε πολύ λιγότερους περιορισμούς στις κυβερνήσεις της περιόδου 1973-1987 ως προς τις ακολουθητέες πολιτικές. Επομένως, είναι εύλογο να υποστηριχθεί ότι οι κυβερνήσεις με δεδομένους τους περιορισμούς που αντιμετώπιζαν έσπευσαν να εκμεταλλευτούν τους παρεχόμενους από το νέο σύστημα βαθμούς ελευθερίας. Επιπρόσθετα, τμήματα του επιχειρηματικού κόσμου είχαν κάθε λόγο να επιθυμούν τη διατήρηση του νέου συναλλαγματικού καθεστώτος, διότι αυτό τους έδινε την ευκαιρία να ενισχύσουν ακόμη περισσότερο την κερδοφορία των επιχειρήσεών τους. Υπήρχαν, όμως, και οι αρνητικές συνέπειες, όπως η διεύρυνση σε δραχμικούς όρους του εξωτερικού χρέους, ο εισαγόμενος πληθωρισμός, αλλά το κόστος τους διαχέονταν στο σύνολο της κοινωνίας.

Σε ένα σύστημα «καθαρών κυμαινόμενων ισοτιμιών», στο οποίο οι κεντρικές τράπεζες δεν παρεμβαίνουν στην αγορά για να επηρεάσουν την τιμή συναλλάγματος- η συναλλαγματική ισοτιμία εξασφαλίζει ανά πάσα στιγμή ισορροπία στο ισοζύγιο πληρωμών. Στην πράξη, η Τράπεζα της Ελλάδος καθ' όλη τη διάρκεια της ελεύθερης διακύμανσης της δραχμής, όπως και οι περισσότερες κεντρικές τράπεζες διεθνώς, παρενέβαινε στην αγορά συναλλάγματος για να επηρεάσει την ισοτιμία της έναντι είτε κάποιου συγκεκριμένου νομίσματος είτε ενός καλαθιού νομισμάτων. Το στοιχείο συνεπώς που διαφοροποιούσε τη συναλλαγματική πολιτική των ετών 1973-1987 από εκείνη των 1988-1998 είναι ο ρόλος της συναλλαγματικής πολιτικής σε κάθε περίοδο.

⁷⁶ Ο Χονδρογιάννης (2000) χρησιμοποιώντας τριμηνιαία στοιχεία για την περίοδο 1975-1998 βρήκε ότι στην Ελλάδα κατά την εξεταζόμενη περίοδο ο πληθωρισμός υπήρξε το αποτέλεσμα της αύξησης του κόστους των παραγωγικών συντελεστών και ειδικότερα του κόστους της εργασίας. Τα ευρήματα αυτά στηρίζουν την μετακεϊνσιανή προσέγγιση για την αιτία του πληθωρισμού και έρχονται σε αντίθεση με τη μονεταριστική άποψη, που υποστηρίζει ότι μακροχρόνια οι μεταβολές των τιμών οφείλονται αποκλειστικά σε μεταβολές της ποσότητας χρήματος.

Από το 1973 και μέχρι το 1987, ο στόχος της συναλλαγματικής πολιτικής της δραχμής ήταν να διατηρηθεί η ανταγωνιστικότητα⁷⁷ των εξαγόμενων προϊόντων και υπηρεσιών. Η διολίσθηση της ισοτιμίας της έναντι των νομισμάτων των κυριότερων εμπορικών εταίρων (Διάγραμμα 12) επεδίωκε την εξουδετέρωση της πληθωριστικής διαφοράς⁷⁸. Έτσι, επιτεύχθηκε αρχικά, τουλάχιστον μέχρι το 1979, να διατηρηθεί το έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, ως ποσοστό του Α.Ε.Π., κάτω από το 3% σε επίπεδα δηλαδή που θεωρούνταν διατηρήσιμα⁷⁹. Από το 1980 όμως και μέχρι το 1986 το έλλειμμα βρισκόταν σταθερά πάνω από το 4%⁸⁰ και έφτασε το 1985 το 8,2%⁸¹ (Διάγραμμα 8). Η επιδείνωση μετά το 1982 δεν οφειλόταν τόσο στην αύξηση του ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο όσο στη μείωση του πλεονάσματος των άδηλων πόρων⁸². Μετά το 1981 η δυναμική του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών επηρεάστηκε και από τη συμμετοχή της Ελλάδος στην Ε.Ο.Κ.⁸³ Στο σκέλος του εμπορικού ισοζυγίου η επίδραση αυτή εκδηλώθηκε με αύξηση των εισαγωγών λόγω κατάργησης των δασμών, ενώ στο ισοζύγιο των αδήλων εκδηλώθηκε με αύξηση των αντίστοιχων πόρων λόγω των κοινοτικών ενισχύσεων που εισέρεαν στη χώρα.

Οι εξελίξεις στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών έπεισαν τις κυβερνήσεις του ΠΑ.ΣΟ.Κ. ότι η πολιτική της διολίσθησης δεν επαρκούσε για

⁷⁷ Σύμφωνα με τους Μαρούλη και Προβόπουλο (2003) η επιδεινούμενη ανταγωνιστικότητα των εξαγωγών αντισταθμιζόταν με: α) τη χορήγηση σημαντικών εξαγωγικών επιδοτήσεων με βάση τις αποφάσεις 1574/1970 και 350/1982 της Νομισματικής Επιτροπής β) τη χορήγηση τραπεζικής χρηματοδότησης με αρνητικά πραγματικά επιτόκια γ) τη δραχμοποίηση του συναλλάγματος των εξαγωγικών επιχειρήσεων με μια ισοτιμία που ήταν κατά 6% υψηλότερη από την επίσημη δ) την επιβολή ρυθμιστικού φόρου στις εισαγωγές.

⁷⁸ Η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία με βάση τους δείκτες τιμών παρέμεινε σχεδόν σταθερή, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι μεταβολές της ονομαστικής ισοτιμίας αντισταθμίζαν σχεδόν πλήρως τις διαφορές πληθωρισμού μεταξύ Ελλάδος και ανταγωνιστριών χωρών (Πίνακας 5).

⁷⁹ Ελλείμματα αυτής της τάξης δεν εμπνέουν ιδιαίτερη ανησυχία. Η Τράπεζα της Ελλάδος (1993) έχει υποστηρίξει την άποψη ότι ελλείμματα της τάξης του 2% του Α.Ε.Π. δεν δημιουργούν περιορισμούς στην ελληνική οικονομία γιατί μπορούν να χρηματοδοτηθούν από εισροές μη δανειακών κεφαλαίων.

⁸⁰ Το έλλειμμα των ετών 1980-1981 ήταν στην πραγματικότητα κάτω από το 3% και προσέγγιζε το 2%, αυξήθηκε αποκλειστικά και μόνον εξαιτίας της κυβερνητικής απόφασης να δημιουργήσει αποθέματα πετρελαίου (Σπράος 2002).

⁸¹ Στη βιβλιογραφία (Τσαβέας 2002, Αλογοσκούφης 1996) το έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών της Ελλάδος αποδίδεται πρωτίστως στα δημοσιονομικά ελλείμματα της περιόδου. Στη διεθνή βιβλιογραφία η αιτιώδης αυτή σχέση δεν έχει εξασφαλίσει επαρκή εμπειρική τεκμηρίωση. Τόσο ο Τσαβέας (2002) όσο και ο Αλογοσκούφης (1996) υποστηρίζουν ότι μετά το 1989 το έλλειμμα οφείλεται στη μείωση της αποταμίευσης των ιδιωτών.

⁸² Το πιο ανησυχητικό στοιχείο, όμως, της περιόδου είναι ότι το έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών χρηματοδοτήθηκε από εξωτερικό δανεισμό, με συνέπεια τη σημαντική διόγκωση του εξωτερικού χρέους (Λεβεντάκης 1995).

να αντισταθμιστεί η απώλεια της ανταγωνιστικότητας. Έτσι, στη δεκαετία του 1980 οι κυβερνήσεις του ΠΑ.ΣΟ.Κ. κατέφυγαν σε δύο υποτιμήσεις. Η πρώτη έγινε τον Ιανουάριο του 1983, οπότε η δραχμή υποτιμήθηκε περίπου κατά 16%, στο πλαίσιο προγράμματος⁸⁴ για τη σταθεροποίηση της οικονομίας και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας⁸⁵. Απέτυχε, όμως, να δημιουργήσει διατηρήσιμα αποτελέσματα, διότι εγκαταλείφθηκε λίγους μόνο μήνες μετά την εφαρμογή του ενόψει των ευρωεκλογών του 1984 και των βουλευτικών εκλογών του 1985⁸⁶.

Η αβεβαιότητα για το αποτέλεσμα των εκλογών του Ιουνίου του 1985 οδήγησε σε μαζική εκροή κεφαλαίων⁸⁷, ενώ τα προσωρινά στοιχεία του ισοζυγίου πληρωμών έδειχναν ότι το έλλειμμα στο τέλος του χρόνου⁸⁸ μπορεί να έφτανε στο 10% του Α.Ε.Π. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1985, η κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι υιοθετεί διετές σταθεροποιητικό πρόγραμμα⁸⁹, το οποίο υπέβαλε στην Ε.Ο.Κ., προκειμένου να εξασφαλίσει χρηματοδότηση για την κάλυψη συναλλαγματικών αναγκών⁹⁰. Το πρόγραμμα περιελάμβανε μεταξύ άλλων και υποτίμηση της δραχμής⁹¹ κατά 15% και μετέπειτα διολίσθηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας με ετήσιους ρυθμούς που θα εξασφάλιζαν τη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας στα επίπεδα του Οκτωβρίου του 1985.

⁸³ Βλέπε σχετικά Σερεμέτης (1989) και Τσαβέας (2002).

⁸⁴ Το πρόγραμμα μεταξύ άλλων μέτρων περιελάμβανε το ουσιαστικό πάγωμα των μισθών επί οκτάμηνο μέσω του «ετεροχρονισμού» της ΑΤΑ, την αύξηση των δημοσίων εσόδων με νέους έμμεσους φόρους και αυξήσεις στις τιμές σειράς παρεχόμενων υπηρεσιών από δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς (Αλογοσκούφης 1994).

⁸⁵ Ο Αρσένης (1987) υπολογίζει ότι το 1982 η ανταγωνιστικότητα είχε μειωθεί κατά 12%.

⁸⁶ Ο Σπράος (1989) θεωρεί ότι η υποτίμηση του 1983 ήταν καταδικασμένη να αποτύχει στο στόχο της ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας, εξαιτίας της Α.Τ.Α. αλλά και της απόφασης να παρακολουθεί η δραχμή το δολάριο που εκείνη την περίοδο βρισκόταν σε ανατιμητική φάση.

⁸⁷ Ο Αρσένης (1987) επικαλείται δημοσίευμα της Καθημερινής, σύμφωνα με το οποίο, το 1985 η παράνομη εκροή συναλλάγματος από την Ελλάδα έφτασε το 1,2 δισεκατ. δραχμές.

⁸⁸ Ο Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, Δ. Χαλικιάς, στην ετήσια έκθεση για το έτος 1985 περιέγραφε με τα πλέον μελανά χρώματα την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η οικονομία το 1985.

⁸⁹ Βλέπε σχετικά Σημίτης (1989).

⁹⁰ Η κυβέρνηση προτίμησε να προσφύγει στην Κοινότητα για το δανεισμό παρά στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο για ουσιαστικούς αλλά και για επικοινωνιακούς λόγους, καθώς εκτιμήθηκε ότι η χορήγηση δανείου από το Δ.Ν.Τ. θα συνοδευόταν από ισχυρούς περιορισμούς και θα έδινε την αίσθηση στο εκλογικό κοινό της υποταγής της κυβερνητικής πολιτικής στις επιταγές του.

⁹¹ Ο Αρσένης (1987) αναφέρει ότι η απόφαση για την υποτίμηση ήταν του ιδίου του Πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου καθώς η πλειοψηφία του Ανωτάτου Συμβουλίου Οικονομικής Πολιτικής (Α.Σ.Ο.Π.) και ο Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος διαφώνησαν με την πρόταση για υποτίμηση.

Το πρόγραμμα έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στον έλεγχο των μισθολογικών εξελίξεων⁹² και εφαρμόστηκε για δύο περίπου χρόνια (Πίνακας 4). Τελικά, εγκαταλείφθηκε το Νοέμβριο του 1987 ενόψει των επερχόμενων βουλευτικών εκλογών του 1989⁹³. Το πρόγραμμα είχε σημαντικά αποτελέσματα γιατί μειώθηκε ο πληθωρισμός και το δημοσιονομικό έλλειμμα, ενώ η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων συνέβαλε στη μείωση του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.

5. Η πολιτική της «σκληρής δραχμής» 1988-1997

Ο ρόλος της συναλλαγματικής πολιτικής άλλαξε στο τέλος της δεκαετίας του 1980. Έτσι, στην περίοδο που μεσολάβησε μεταξύ 1988 και Μάρτιο 1998, ημερομηνία ένταξης της δραχμής στο Μ.Σ.Ι., η αντίστοιχη πολιτική δεν αποσκοπούσε πλέον στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας αλλά στην καταπολέμηση των πληθωριστικών πιέσεων⁹⁴. Αυτό σήμαινε ότι το ποσοστό της ετήσιας διολίσθησης ήταν μικρότερο από τη διαφορά πληθωρισμού της Ελλάδος και των εμπορικών της εταίρων (Πίνακας 5).

[ΕΔΩ ΜΠΑΙΝΕΙ Ο ΠΙΝΑΚΑΣ 5]

Η πολιτική αυτή έμεινε γνωστή ως πολιτική της «σκληρής» δραχμής και την ακολούθησαν με την ίδια συνέπεια οι κυβερνήσεις του ΠΑ.ΣΟ.Κ. αλλά και της Νέας Δημοκρατίας, σηματοδοτώντας την εγκατάλειψη των πολιτικών διαχείρισης της ζήτησης και στροφή προς άλλες, με προτεραιότητα την καταπολέμηση του πληθωρισμού και τη δημοσιονομική εξυγίανση⁹⁵. Το

⁹² Οικονομολόγοι από το χώρο της αριστεράς άσκησαν κριτική στο σταθεροποιητικό πρόγραμμα με βάση το επιχείρημα ότι είχε έντονα ταξικά χαρακτηριστικά, αφού η επίτευξη των στόχων επεδιώχθη να γίνει μέσω της μείωσης των πραγματικών μισθών. Για μια κριτική τοποθέτηση στο πρόγραμμα βλέπε Σταμάτης (1989 και 1990) καθώς και τα άρθρα των Μίνογλου (1990) και Μηλιού και Ιωακείμογλου (1990β). Την κριτική αποδέχεται ο Σπράος (1989), ο οποίος υποστήριξε ότι το πρόγραμμα είχε πολλούς στόχους και ένα μόνο μέσο πολιτικής, τη μείωση μισθών και συντάξεων.

⁹³ Η εφαρμογή του σταθεροποιητικού προγράμματος διακόπηκε, όταν ο Πρωθυπουργός Α. Παπανδρέου κατά την κατάθεση του προϋπολογισμού στη Βουλή τροποποίησε την προβλεπόμενη εισοδηματική πολιτική, γεγονός που οδήγησε σε παραίτηση στις 23 Νοεμβρίου του 1987 τον υπουργό οικονομίας Κ. Σημίτη.

⁹⁴ Μια εμπειρική τεκμηρίωση της άποψης αυτής παρέχεται από τους Hall και Ζόνζηλος (2002) σελ. 286, οι οποίοι θεωρούν ότι: «...τα αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι το εργαλείο της συναλλαγματικής ισοτιμίας συνέβαλε καθοριστικά στην αποκλιμάκωση του πληθωρισμού κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990».

⁹⁵ Για πολλούς αξιολογητές αυτό σήμαινε στροφή του ΠΑ.ΣΟ.Κ. προς τις ορθόδοξες οικονομικές πολιτικές που ήδη υλοποιούνταν στην Ευρώπη από τη δεκαετία του 1980. Τα σοσιαλιστικά κόμματα της Ευρώπης είχαν ολοκληρώσει τη στροφή αυτή στη δεκαετία του 1980 (Μποτόπουλος 1994). Στη Γαλλία, η μεταστροφή είχε ξεκινήσει από το 1983, ενώ στην Ισπανία πριν από την άνοδο των

ανακύπτουν ερώτημα, βέβαια, είναι πώς διασφαλίστηκε αυτή η συναίνεση; Διότι στο ίδιο διάστημα κυβέρνησαν κόμματα με διαφορετικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς: το ΠΑ.ΣΟ.Κ. (1988-1989), η κυβέρνηση συνεργασίας Νέας Δημοκρατίας-Συνασπισμού και η οικουμενική κυβέρνηση του Ξ. Ζολώτα (1989-1990), η κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας (1990-1993) και πάλι το ΠΑ.ΣΟ.Κ. (1993-1997).

Για τις πολιτικές παρατάξεις ήταν δύσκολο να εξηγήσουν στο εκλογικό κοινό τη συστράτευσή τους στην πολιτική της «σκληρής» δραχμής. Η εν λόγω πολιτική δεν δημιούργησε ιδιαίτερα προβλήματα στην εκλογική βάση και τα στελέχη του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στην περίοδο 1988-1989 διότι τότε υπήρχαν έντονα προβλήματα με το σκάνδαλο «Κοσκωτά». Η συζήτηση για την πολιτική της «σκληρής δραχμής» ήταν ήσσονος πολιτικής σημασίας, γεγονός που επέτρεψε στην Τράπεζα της Ελλάδος να την εφαρμόσει χωρίς ιδιαίτερες κοινωνικές αντιστάσεις. Άλλωστε, ήταν το μόνο διαθέσιμο μέσο για τη σταθεροποίηση της οικονομίας⁹⁶, δεδομένου του επεκτατικού χαρακτήρα της δημοσιονομικής πολιτικής⁹⁷. Επιπρόσθετα, η χώρα είχε εισέλθει στη διαδικασία απελευθέρωσης

σοσιαλιστών στην εξουσία. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. ξεκίνησε τη μεταστροφή του το 1988, όταν στο ιδεολογικό του μανιφέστο ανέφερε ότι οι δύο άξονες δράσης των ελλήνων σοσιαλιστών είναι: η οικονομία της αγοράς και ο δυτικός προσανατολισμός. Η μεταστροφή ολοκληρώθηκε μετά την εκ νέου άνοδό του στην εξουσία το 1993. Τότε, ο Πρωθυπουργός Α. Παπανδρέου έθεσε ως προτεραιότητα την επίτευξη δημοσιονομικής προσαρμογής. Η μεταστροφή αυτή έγινε αποδεκτή από το εκλογικό σώμα του ΠΑ.ΣΟ.Κ. διότι την δρομολόγησε ο Α. Παπανδρέου και κλήθηκε να την υλοποιήσει ο Γ. Γεννηματάς, στέλεχος με ιδιαίτερα μεγάλη αποδοχή στο ΠΑ.ΣΟ.Κ., ο οποίος ανέλαβε το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.

⁹⁶ Οι θέσεις της Τράπεζας της Ελλάδος για την πολιτική αυτή διατυπώνονταν πολύ ξεκάθαρα στις ετήσιες εκθέσεις του διοικητή της. Για παράδειγμα στην έκθεση για το έτος 1989 αναφέρεται: «...η συναλλαγματική πολιτική θα διατηρήσει σε σημαντικό βαθμό τον αντιπληθωριστικό της χαρακτήρα. Τούτο σημαίνει ότι, για να διασφαλιστεί η συμβολή και της συναλλαγματικής πολιτικής στη σταθεροποίηση της οικονομίας, η διολίσθηση της δραχμής δεν θα αντισταθμίζει πλήρως τις διαφορές πληθωρισμού μεταξύ της Ελλάδος και των ανταγωνιστριών της χωρών». Έκθεση για το έτος 1989 σελ. 28. Σ' ό,τι αφορά την πολιτική των υποτιμήσεων, αυτές κατά την Τράπεζα της Ελλάδος δεν εξυπηρετούν τις ανάγκες της χώρας διότι «...η εφαρμογή πολιτικής διαδοχικών υποτιμήσεων δεν είναι αποτελεσματική για τη στήριξη της ανταγωνιστικότητας, ούτε όμως αποτελεί, όπως ίσως νομίζεται, εναλλακτική λύση από τη συμπίεση του κόστους παραγωγής. Η υποτίμηση μόνο ως μέσο συμπίεσης των πραγματικών αμοιβών των συντελεστών παραγωγής, κατά κύριο λόγο των πραγματικών μισθών, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μείωση του πραγματικού κόστους και σε βελτίωση της ανταγωνιστικότητας». Ετήσια Έκθεση για το έτος 1988 σελ. 25. Επιπρόσθετα «... η εφαρμογή πολιτικής υποτίμησης, ως μέσου για τη διασφάλιση της ανταγωνιστικότητας, τροφοδοτεί την πληθωριστική διαδικασία, όχι μόνο μέσω της αύξησης των τιμών των εισαγομένων προϊόντων, αλλά και γιατί περιορίζει την πίεση του εξωτερικού ανταγωνισμού και καθιστά ευχερέστερη την απόδοση ευθυνών για την αύξηση του κόστους στις τιμές». Έκθεση για το έτος 1989 σελ. 27.

⁹⁷ Ο Πρωθυπουργός Α. Παπανδρέου αντιμετώπισε με τη κάμψη της δημοφιλίας του ΠΑ.ΣΟ.Κ. επιχείρησε να αναστρέψει το πολιτικό κλίμα διακόπτοντας τη εφαρμογή του σταθεροποιητικού προγράμματος και δρομολογώντας επεκτατικές πολιτικές χωρίς όμως αποτέλεσμα. Στις εκλογές του 1989 το ΠΑ.ΣΟ.Κ. έχασε τις εκλογές με σημαντική διαφορά από τη Νέα Δημοκρατία.

του χρηματοπιστωτικού συστήματος και της κίνησης κεφαλαίων και γινόταν κατανοητό ότι στο μέλλον η άσκηση της συναλλαγματικής πολιτικής θα έμπαινε σε δοκιμασίες⁹⁸. Το γεγονός αυτό προβλημάτιζε ιδιαίτερα τους σχεδιαστές της οικονομικής πολιτικής και ιδιαίτερα την Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία έκρινε ότι τα δεδομένα άλλαζαν πολύ γρήγορα και η ελληνική οικονομία δεν διέθετε τον απαιτούμενο χρόνο προσαρμογής.

Η πολιτική της «σκληρής» δραχμής συνάντησε μικρότερες αντιστάσεις κατά τη διακυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας (1990-1993) εξαιτίας των ταχύτατων εξελίξεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο σχετικά με τη δημιουργία της Ο.Ν.Ε αλλά και των γενικότερων κοινωνικο-πολιτικών εξελίξεων στον υπόλοιπο κόσμο και την Ελλάδα. Όταν η Νέα Δημοκρατία ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας, οι συνομιλίες στην Ευρώπη για την ευρωπαϊκή νομισματική ολοκλήρωση είχαν προχωρήσει σημαντικά και διαφαινόταν η προοπτική να τελεσφορήσουν με επιτυχία⁹⁹. Το σχέδιο για την Ο.Ν.Ε. δεν ήταν, όπως πολλοί εκτιμούσαν, μια οικονομική απόφαση για την περαιτέρω ενίσχυση της ενιαίας εσωτερικής αγοράς¹⁰⁰ αλλά μια απόφαση με σημαντικές πολιτικές προεκτάσεις. Για πολλούς η δημιουργία της Ο.Ν.Ε. σηματοδοτούσε την πρόθεση για τη μελλοντική πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης¹⁰¹ και η Ελλάδα θα είχε πολλά οφέλη από τη συμμετοχή της σ' αυτή.

Ανεξάρτητα από το ποιες ήταν οι πραγματικές εκτιμήσεις της κυβέρνησης Μητσοτάκη για την προοπτική της Ο.Ν.Ε., για τον αριθμό των χωρών που θα συμμετείχαν αρχικά σ' αυτήν καθώς και για το πότε η Ελλάδα

⁹⁸ Την ίδια άποψη υιοθέτησε και η Επιτροπή Αγγελόπουλου στην Έκθεση της. Βλέπε Έκθεση Επιτροπής Αγγελόπουλου (1990).

⁹⁹ Οι πρώτες συζητήσεις στην Ευρώπη για την Ο.Ν.Ε. έγιναν όσο ήταν ακόμη στην εξουσία το ΠΑ.ΣΟ.Κ. Η Ελλάδα, με επιστολή του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας Π. Ρουμελιώτη, απάντησε θετικά στο «Υπόμνημα Ballandou», το οποίο είχε αποστείλει ο υπουργός οικονομικών της Γαλλίας και έθετε το αίτημα της πλήρους νομισματικής Ένωσης, βλέπε Ιωακειμίδης (1993).

¹⁰⁰ Ο Τσούκαλης (1998) υποστηρίζει ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προσπάθησε να εμφανιστεί η Ο.Ν.Ε. ως λογική συνέπεια του προγράμματος για την εσωτερική αγορά, ότι δηλαδή οι συναλλαγματικές ισοτιμίες ήταν ένα ακόμη παραδοξολογικό εμπόδιο που έπρεπε να καταργηθεί.

¹⁰¹ Μεταξύ αυτών που υιοθετούσαν την άποψη αυτή ήταν και ο Delors, πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, (βλέπε Ιωακειμίδης 1993), ο πρόεδρος της Γαλλίας Μιττεράν, ο Πρωθυπουργός της Γερμανίας Κόλ (βλέπε Levitt and Lord 2000) ο πρωθυπουργός της Ελλάδος Σημίτης (βλέπε Σημίτης 2002β) κ.ά. Την πολιτική σημασία της δημιουργίας της ΟΝΕ κατανοούσε απόλυτα η βρετανική διπλωματία για αυτό την ημέρα δημοσιοποίησης της Έκθεσης Delors (1989) ο Υπουργός Οικονομικών της Βρετανίας πραγματοποίησε δήλωση, στην οποία ανέφερε ότι η νομισματική ενοποίηση προϋποθέτει την πολιτική ενοποίηση και η τελευταία δεν είναι στην ατζέντα, βλέπε Padoa-Schioppa (1994).

θα μπορούσε να συμμετάσχει, έδωσε τη συγκατάθεσή της για όλες τις προβλέψεις της Συνθήκης του Μάαστριχτ. Και αυτό, παρά την εκτίμηση ότι η Ελλάδα δύσκολα θα μπορούσε να είναι μεταξύ των χωρών του πρώτου κύματος, εξαιτίας των αυστηρότατων δημοσιονομικών κριτηρίων που τέθηκαν προς ικανοποίηση.

Η μεγάλη αλλαγή για την Ελλάδα ήταν ότι συμμετείχε εκ νέου, για πρώτη φορά μετά από μια εικοσαετία, σε συζητήσεις με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες για το μελλοντικό νομισματικό διακανονισμό της Ευρώπης. Στη διαπραγματευτική στάση της κυβέρνησης Μητσοτάκη για το ζήτημα της Ο.Ν.Ε. δεν βάρυναν μόνο τα πολιτικά κριτήρια, εξίσου σημαντικό ρόλο είχαν και τα οικονομικά¹⁰². Η ελευθερία που παρείχαν οι κυμαινόμενες ισοτιμίες δεν διασφάλισαν ούτε ταχύτερους ρυθμούς ανάπτυξης ούτε χαμηλό πληθωρισμό. Όπως τόνιζε ο Αλογοσκούφης, τότε πρόεδρος του Σ.Ο.Ε. :

«... η περίοδος της αυτόνομης νομισματικής και συναλλαγματικής πολιτικής συνοδεύτηκε από πρωτοφανή πτώση του ρυθμού μεγέθυνσης του ΑΕΠ της Ελλάδος σε σχέση με το μέσο όρο του ΟΟΣΑ. Ελάχιστες χρονιές μετά το 1973 υπήρξε υπέρ μας η διαφορά του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης και καμμία μετά το 1982. Τι χειρότερο μπορεί να φέρει ο μηχανισμός συναλλαγματικών ισοτιμιών και η Ο.Ν.Ε.».

Αλογοσκούφης (1991) σελ. 45

Η απόφαση για συμμετοχή σε ένα σύστημα σταθερών ισοτιμιών σε περιβάλλον με απεριόριστη ελευθερία στη ροή των κεφαλαίων καθίστατο εφικτή, με βάση το ερμηνευτικό σχήμα της εν λόγω εργασίας, από το θεσμικό πλαίσιο για τη νομισματική πολιτική στην ΟΝΕ, που προβλεπόταν στη Συνθήκη του Μάαστριχτ. Στη νομισματική ένωση η χάραξη και η εφαρμογή της νομισματικής πολιτικής ανετίθετο πλέον σε ένα υπερεθνικό όργανο, το ευρωσύστημα¹⁰³. Με τον τρόπο αυτό επιλυόταν ένα βασικό πρόβλημα που καθιστούσε ανέφικτη, εξαιτίας του υψηλού πολιτικού κόστους, την

¹⁰² Αντίθετα, λίγα χρόνια αργότερα στην προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση που διεξήχθη στη Βουλή στις 2 Ιουνίου 1998 με θέμα «Η πορεία της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και ειδικότερα προς την Ο.Ν.Ε.» στην επιχειρηματολογία του Πρωθυπουργού Κώστα Σημίτη για την αναγκαιότητα συμμετοχής στην Ο.Ν.Ε. βάρυναν πρωτίστως τα οικονομικά και δευτερευόντως τα πολιτικά κριτήρια. Βλέπε Σημίτης (2002α) σελ. 257-274.

¹⁰³ Βλέπε σχετικά Σαχινίδης και Χαρδούβελης (1998).

υπεράσπιση των σταθερών ισοτιμιών από μια δημοκρατικά εκλεγμένη κυβέρνηση. Στην Ο.Ν.Ε., οι ευθύνες για τη λήψη αποφάσεων νομισματικής πολιτικής βρίσκονται εκτός εθνικής κυβερνήσεως. Οι κυβερνήσεις δεν λογοδοτούν στους πολίτες για τις αποφάσεις του ευρωσυστήματος. Επιπρόσθετα, μια ανισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών μιας χώρας μέλους της Ο.Ν.Ε. επιβάλλει πολύ λιγότερους περιορισμούς από όσους επιβάλλει σε μια χώρα που πρέπει να υπερασπιστεί το εθνικό νόμισμα από κερδοσκοπικές επιθέσεις ή να πάρει σταθεροποιητικά μέτρα για να αποκαταστήσει την ισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.

Με δεδομένη λοιπόν την υποχρέωση των υποψηφίων χωρών να συμμετάσχουν στο Μ.Σ.Ι. πριν από την ένταξή τους στην Ο.Ν.Ε. η πολιτική και οικονομική ηγεσία της χώρας αιτιολογούσε την πολιτική της σκληρής δραχμής ως μια αναγκαιότητα, διότι μέσω αυτής εξοικειώνονταν οι ελληνικές επιχειρήσεις και οι εργαζόμενοι με το περιβάλλον του Μ.Σ.Ι.

Η μεταστροφή των κυβερνήσεων ΠΑ.ΣΟ.Κ. και Νέας Δημοκρατίας, στα τέλη της δεκαετίας του 1980, σε μεγάλο βαθμό υποβοηθήθηκε και από τη σύγκλιση στις απόψεις των οικονομολόγων για τις περιορισμένες δυνατότητες της συναλλαγματικής πολιτικής να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 μεταξύ των Ελλήνων οικονομολόγων, ανεξάρτητα από την οικονομική σχολή που ανήκαν, κυριαρχούσε ακόμη η άποψη ότι η υποτίμηση υπό ορισμένες προϋποθέσεις μπορούσε να βελτιώσει την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας. Στο τέλος της ίδιας δεκαετίας, όμως, αρκετοί εξ αυτών βρέθηκαν να υποστηρίζουν ακριβώς τις αντίθετες απόψεις.

Στη διαφοροποίησή τους συνέβαλαν εξελίξεις στη διεθνή πολιτική σκηνή αλλά και στο χώρο των σχολών οικονομικής σκέψης. Στην πολιτική σκηνή στα τέλη της δεκαετίας του 1980 σημειώθηκε μεταστροφή προς τον οικονομικό φιλελευθερισμό¹⁰⁴ με την επικράτηση των μονεταριστικών αντιλήψεων¹⁰⁵ και των οικονομικών της προσφοράς, μεταστροφή που στις

¹⁰⁴ Για μια ανάλυση της μεταστροφής αυτής βλέπε Mazower (1998), Φιτούτσι (1997), Βούλγαρης (1994).

¹⁰⁵ Στη δεκαετία του 1980 η κυρίαρχη σχολή οικονομικής σκέψης είναι η Μονεταριστική, που συνδέθηκε με το Milton Friedman και αντιπροσώπευε την επανεμφάνιση της Ποσοτικής Θεωρίας του

Η.Π.Α. και τη Μ. Βρετανία συντελέστηκε στις αρχές της δεκαετίας με την εκλογή του Ρέιγκαν και της Θάτσερ, αντίστοιχα¹⁰⁶. Επιπροσθέτως, στο χώρο της οικονομικής σκέψης αναδείχτηκε ένα νέο «παράδειγμα», γνωστό ως *Νέα Κλασική Μακροοικονομική Σχολή*¹⁰⁷. Οι πολιτικές προτάσεις της ήταν ακόμη πιο συντηρητικές¹⁰⁸ σε σχέση με των μονεταριστών και κυριάρχησαν στις συζητήσεις για τη θεμελίωση της Ο.Ν.Ε.¹⁰⁹

Οι δύο αυτοί παράγοντες επηρέασαν με μικρή καθυστέρηση και τις εξελίξεις στην Ελλάδα¹¹⁰ όπου η εκκλαίκευση των νεοφιλελευθέρων απόψεων έγινε με βιβλία¹¹¹ και άρθρα δημοσιευόμενα στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο¹¹². Έτσι, η κεντροαριστερά απώλεσε την ιδεολογική ηγεμονία που απολάμβανε από το 1974 και οι νεοφιλελεύθερες ιδέες άρχισαν να αποκτούν σημαντικά ερείσματα στη Νέα Δημοκρατία αλλά και στα μεσαία αστικά

Χρήματος σε μια οικονομία χωρίς μεταλλικό χρήμα. Η σημαντικότερη πρόταση πολιτικής των μονεταριστών ήταν η παρότρυνση να εγκαταλείψουν οι κυβερνήσεις τις πολιτικές διαχείρισης της ζήτησης και να υιοθετήσουν την πρόταση για σταθερή μεγέθυνση της ετήσιας προσφοράς χρήματος.

¹⁰⁶ Βλέπε Ιτο και Λαπαβίτσας (2004), Βούλγαρης (1994).

¹⁰⁷ Η Νέα Κλασική Μακροοικονομική Σχολή συνδέθηκε με το έργο του Robert Lucas (1972, 1973).

Στα υποδείγματα της σχολής, οι τιμές είναι ευέλικτες σε βαθμό τελειότητας, οι προσδοκίες διαμορφώνονται ορθολογικά και η εξάλειψη ανισορροπίας σε όλες τις αγορές είναι ραγδαία ή και στιγμιαία. Η ανεργία είναι εντελώς εκούσια. Ο συνδυασμός ορθολογικών προσδοκιών και διαρκούς εκκαθάρισης της αγοράς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η οικονομική πολιτική διαχείρισης της ζήτησης είναι άκρως αναποτελεσματική ως προς τον επηρεασμό του προϊόντος και της απασχόλησης (Sargent και Wallace 1975, 1976). Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγει και μια άλλη συγγενής σχολή αυτή των Πραγματικών Επιχειρηματικών Κύκλων, η οποία συνδέθηκε με τους Kydland and Plosser (1977, 1982) καθώς και τους Long and Plosser (1983). Η πρόταση πολιτικής των δύο συγγενών αυτών σχολών είναι ότι ήταν το κράτος πρέπει να απέχει από κάθε είδους παρεμβάσεις, διότι προκαλούνται προβλήματα. Στις προτάσεις αυτές βρήκαν ιδεολογική νομιμοποίηση οι συντηρητικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες στην τελευταία εικοσιπενταετία.

¹⁰⁸ Εκπρόσωποι της σχολής αυτής μέσω του ερευνητικού τους έργου κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι οι κυβερνήσεις των εργατικών ή σοσιαλιστικών κομμάτων είχαν χειρότερες επιδόσεις στην οικονομική διαχείριση, διότι προσπαθώντας να μειώσουν την ανεργία, εκμεταλλευόμενες την παρουσία βραχυπρόθεσμων καμπυλών Phillips, οδηγούσαν τον πληθωρισμό σε υψηλότερα επίπεδα χωρίς ταυτόχρονα να εξασφαλίσουν μείωση της ανεργίας, βλέπε για παράδειγμα Alesina (1989) καθώς και Alesina και Sachs (1989). Για μια συζήτηση και εμπειρική διερεύνηση των απόψεων αυτών στην Ελλάδα βλέπε τα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στο τεύχος 2 των Μελετών Οικονομικής Πολιτικής του ΙΜΟΠ.

¹⁰⁹ Το θεσμικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, που ρυθμίζει τη νομισματική πολιτική στην Ο.Ν.Ε., αλλά και του Συμφώνου για την Ανάπτυξη και τη Σταθερότητα, που καθορίζει το όριο της δημοσιονομικής πολιτικής στην Ο.Ν.Ε., διαμορφώθηκε βάσει των προτάσεων πολιτικής της Νέας Κλασικής Μακροοικονομικής Σχολής. Βλέπε τις οικονομικές εργασίες που συνοδεύουν την Έκθεση Delors (Delors Report 1989). Στις ίδιες προτάσεις θεμελιώνονται και τα κριτήρια της Συνθήκης του Μάαστριχτ βάσει των οποίων επιλέχθηκαν οι χώρες που συμμετέχουν στην Ο.Ν.Ε. Τα κριτήρια αυτά υποχρέωσαν αρκετές χώρες της Ε.Ε, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, να ακολουθήσουν πολιτικές σταθεροποίησης των οικονομικών τους με τίμημα σε πολλές περιπτώσεις την αύξηση της ανεργίας και τη διατήρησή της σε υψηλά επίπεδα, βλέπε Φιτούτσι (1997)

¹¹⁰ Την άποψη αυτή έχει διατυπώσει ο Καζάκος (2001).

¹¹¹ Βλέπε για παράδειγμα Ανδριανόπουλος (1989), Χρηστίδης (1984).

¹¹² Πολλά από τα άρθρα αυτά περιλαμβάνονται στα ακόλουθα βιβλία: Αλογοσκούφης (1994), Κολλίντζας και Μπήτρος (1992), Κολλίντζας (2000).

στρώματα. Στο πολιτικό πεδίο η μεταστροφή σηματοδοτήθηκε με την άνοδο της Νέας Δημοκρατίας στην εξουσία το 1990. Τις νεοφιλελεύθερες προτάσεις πολιτικής υιοθέτησαν¹¹³ αρκετοί πολιτικοί της αλλά και οικονομολόγοι, οι οποίοι είχαν την ευθύνη για τη χάραξη και την υλοποίηση των οικονομικών πολιτικών της περιόδου 1990-1993.

Την περίοδο εκείνη οικονομολόγοι, στελέχη του οικονομικού επιτελείου της κυβέρνησης Μητσοτάκη, αναθεώρησαν ριζικά τις απόψεις τους για τις δυνατότητες της υποτίμησης να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας. Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιας μεταστροφής είναι ο Γ. Αλογοσκούφης, επικεφαλής του Συμβουλίου Οικονομικών Εμπειρογνομώνων στην κυβέρνηση Μητσοτάκη. Σε άρθρο του στον Οικονομικό Ταχυδρόμο¹¹⁴ στις 26 Σεπτεμβρίου του 1985, λίγες εβδομάδες δηλαδή πριν από την ανακοίνωση του σταθεροποιητικού προγράμματος από την κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ., είχε προτείνει στην κυβέρνηση να προχωρήσει σε υποτίμηση της δραχμής και στη συνέχεια να ακολουθήσει πολιτική διολισθήσεων ώστε να διατηρηθεί σταθερή η αρχική πραγματική ισοτιμία. Έτσι, υποστήριζε ότι θα λυνόταν το πρόβλημα του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.

Την άποψη αυτή εγκατέλειψε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 καθώς και στο ερευνητικό του έργο, εκείνης της περιόδου, αποδέχτηκε τις υποθέσεις της Νέας Κλασικής Μακροοικονομικής Σχολής (ορθολογικές προσδοκίες¹¹⁵, ύπαρξη διαρκούς εκκαθάρισης των αγορών) και τις προβλέψεις της θεωρίας της αξιοπιστίας¹¹⁶, καταλήγοντας σε διαφορετικά συμπεράσματα για το ρόλο

¹¹³ Μεταξύ των σημαντικότερων υπερασπιστών των νεοφιλελεύθερων απόψεων στο χώρο της Νέας Δημοκρατίας περιλαμβάνονταν οι υπουργοί Στ. Μάνος, Αν. Ανδριανόπουλος, ο υφυπουργός Π. Δούκας και οι οικονομολόγοι Αλογοσκούφης, Ξαφά, Κολλίντζας, Μπήτρος, Χαριτάκης, κ.ά.

¹¹⁴ Το άρθρο αναδημοσιεύτηκε στο Αλογοσκούφης (1994) σελ. 76

¹¹⁵ Η υπόθεση των ορθολογικών προσδοκιών μεταγενέστερα έγινε αποδεκτή και από τους νεο-κεϋνσιανούς. Σύμφωνα με την πιο διαδεδομένη διατύπωσή της, όσοι διαμορφώνουν προσδοκίες αξιοποιούν κάθε διαθέσιμη πληροφορία για να τις διαμορφώσουν και δεν προβαίνουν συστηματικά σε σφάλματα.

¹¹⁶ Η θεωρία της αξιοπιστίας εδράζεται στο έργο των Kydland και Prescott (1977) καθώς και των Barro και Gordon (1983). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, μια κυβέρνηση που επιθυμεί να ελέγξει τον πληθωρισμό και να ισορροπήσει ταυτόχρονα το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, αντιμετωπίζει πρόβλημα αξιοπιστίας έναντι των εργαζομένων ως προς τις πραγματικές της επιδιώξεις. Αυτό συμβαίνει γιατί προτού προσδιοριστούν οι μισθολογικές αυξήσεις των εργαζομένων, η κυβέρνηση έχει κίνητρο να ανακοινώσει ότι δεν θα προβεί σε υποτίμηση ώστε οι διεκδικήσεις να είναι περιορισμένες. Μόλις όμως υπογραφούν οι συμβάσεις με τους εργαζόμενους, τότε η κυβέρνηση έχει κίνητρο να υποτιμήσει το νόμισμα, να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα και να μειώσει το έλλειμμα στο ισοζύγιο

της συναλλαγματικής πολιτικής¹¹⁷. Έτσι, σε μεταγενέστερα άρθρά του τροποποίησε την άποψη του και υποστήριξε ότι η Ελλάδα πρέπει να αναζητήσει μια «άγκυρα» για τη νομισματική πολιτική με τη συμμετοχή της στο Μ.Σ.Ι. του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος ¹¹⁸.

Κατά την ίδια περίοδο, οικονομολόγοι είτε από το χώρο της Νέας Κεϋνσιανής Σχολής¹¹⁹ είτε εκλεκτικιστές συνέκλιναν προς την άποψη ότι σε μια μικρή και ανοικτή οικονομία, όπως η ελληνική, η συναλλαγματική ισοτιμία δεν είναι αποτελεσματικό μέσο για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας. Αυτό το απέδιδαν στην παρατηρούμενη καθοδική δυσκαμψία των πραγματικών μισθών σε μια οικονομία, που κυριαρχούν στρεβλώσεις στη λειτουργία των αγορών αγαθών και εργασίας. Οι απόψεις αυτές ενισχύονταν και από τα αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών (Moschos and Stournaras 1991, Brissimis and Leventakis 1989, Garganas 1992).

Η σύγκλιση απόψεων, σχετικά με την αδυναμία της συναλλαγματικής πολιτικής να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα, οδήγησε οικονομολόγους με αναφορές στο Μονεταρισμό, τη Νέα Κλασική Μακροοικονομική Σχολή, τη Νέα Κεϋνσιανή Σχολή ή εκλεκτικιστές (Αλογοσκούφης 1991, Κατσέλη 1991, Parademos 1990, Στουρνάρας 1991, Χριστοδουλάκης (1990), Σταματόπουλος 1990, Sachinides 1994a, Λυμπεράκη και Τραυλός 1993) να υιοθετήσουν, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, την άποψη ότι η Ελλάδα έπρεπε να εγκαταλείψει την πολιτική των υποτιμήσεων και των σταδιακών διολισθήσεων και να επιδιώξει τη συμμετοχή της αρχικά στο Μ.Σ.Ι. και κατόπιν στην Ο.Ν.Ε.¹²⁰, προκειμένου να εξασφαλίσει τα απορρέοντα οφέλη

τρεχουσών συναλλαγών. Οι ορθολογικά σκεπτόμενοι εργαζόμενοι και γνώστες των κινήτρων της κυβέρνησης δεν αποδέχονται την πρότασή της και διεκδικούν υψηλότερες αυξήσεις. Το τελικό αποτέλεσμα αυτής της αντιπαράθεσης είναι υψηλότερος πληθωρισμός χωρίς βελτίωση στο ισοζύγιο πληρωμών και μεγαλύτερη ανεργία.

¹¹⁷ Βλέπε Αλογοσκούφης (1990) για εμπειρική τεκμηρίωση της άποψής του για την αδυναμία της υποτίμησης της δραχμής να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων.

¹¹⁸ Βλέπε Αλογοσκούφης (1994) για τις εξηγήσεις που ο ίδιος δίνει σχετικά με τη μεταστροφή του.

¹¹⁹ Η Νέα Κεϋνσιανή Σχολή αποτέλεσε την αντίδραση στην αδυναμία τόσο της Νέας Κλασικής Μακροοικονομικής Σχολής όσο και της θεωρίας των Πραγματικών Επιχειρηματικών Κύκλων να προσφέρουν στις κυβερνήσεις ουσιαστικές προτάσεις οικονομικής πολιτικής. Το βασικό της χαρακτηριστικό είναι η παραδοχή ότι οι τιμές δεν είναι πλήρως ευέλικτες, με αποτέλεσμα οι αγορές να μην εκκαθαρίζονται συνεχώς. Οι προτάσεις οικονομικής πολιτικής που απορρέουν από την προσέγγιση αυτή επικεντρώνονται κυρίως στη μεταρρύθμιση του νομικού πλαισίου εργασίας και μισθών ώστε να μειωθεί η ακαμψία στην αγορά εργασίας.

¹²⁰ Σ' ό,τι αφορά την πορεία που έπρεπε να ακολουθήσει η Ελλάδα χαρακτηριστική είναι η ταύτιση των απόψεων δύο οικονομολόγων που αναδείχτηκαν στη θέση του υπουργού οικονομίας επί Νέας

από τις σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες. Ως «Καταστατικό Κείμενο της Συναίνεσης» των οικονομολόγων μπορεί να εκληφθεί το Κείμενο Εργασίας Αρ. 9 του Ελληνικού Κέντρου Ευρωπαϊκών Μελετών¹²¹.

Οι μόνες διαφορές μεταξύ των προαναφερθέντων οικονομολόγων αφορούσαν τις πολιτικές που έπρεπε να προηγηθούν της ένταξης καθώς και ο χρόνος της ένταξης. Έτσι, όσοι αποδέχονταν τις προβλέψεις της θεωρίας για την αξιοπιστία πρότειναν άμεση συμμετοχή στο Μ.Σ.Ι., με σκοπό να επωφεληθεί η Ελλάδα από την «άγκυρά» του ώστε να μειωθεί ο πληθωρισμός χωρίς παράλληλη αύξηση της ανεργίας¹²². Βέβαια, μετά την κατάρρευση του Μ.Σ.Ι. το 1992-1993 η πρόταση αυτή δεν είχε πρακτικό αντίκρουσμα και εγκαταλείφθηκε. Υπό τις νέες συνθήκες των διευρυμένων ζωνών διακύμανσης +/-15% γύρω από την κεντρική ισοτιμία ήταν αδύνατον πλέον ο Μ.Σ.Ι. να λειτουργήσει ως «άγκυρα» αξιοπιστίας.

Η άλλη άποψη διεκδικούσε συμμετοχή στο Μ.Σ.Ι. και την Ο.Ν.Ε. μετά την επίτευξη ορισμένων στόχων όπως: αποκλιμάκωση του πληθωρισμού, μείωση των ελλειμμάτων και απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος (Katseli 1990, Gibson and Tsakalotos 1992, Stournaras 1992, Sachinides 1994a, 1994β). Οι οικονομολόγοι αυτοί εκτιμούσαν ότι η Ελλάδα δεν πληροί τα κριτήρια που προβλέπει η θεωρία των «άριστων νομισματικών περιοχών» για τη συμμετοχή σε μια νομισματική ένωση. Το ανακύπτον πρόβλημα από την επίσπευση της συμμετοχής σχετιζόταν με την αναγκαστικά μεγάλη δημοσιονομική προσαρμογή και το μικρό χρονικό διάστημα που μεσολαβούσε μέχρι την αξιολόγηση των επιδόσεων της Ελλάδος¹²³.

Δημοκρατίας και ΠΑ.ΣΟ.Κ. αντίστοιχα: Αλογοσκούφης (1994) και Χριστοδουλάκης (1998). Ελάχιστοι οικονομολόγοι, κυρίως από το χώρο της αριστεράς, διαφοροποιήθηκαν ως προς τις επιλογές αυτές. Οι εξαιρέσεις στη συναίνεση προέρχονταν από ετερόδοξους οικονομολόγους, όπως οι Μαριόλης και Σταμάτης 1999. Κριτική στάση κράτησε και η Κατσέλη (1991) αλλά επί της ουσίας αναγνώρισε την ανάγκη συμμετοχής στην Ο.Ν.Ε. παρά τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας.

¹²¹ Στην έκδοση αυτή του ΕΚΕΜ δημοσιεύτηκαν οι εισηγήσεις και οι παρεμβάσεις που έγιναν από τους: Γ. Αλογοσκούφη, Ν. Γκαργκάνα, Ν. Καραμούζη, Λ. Κατσέλη, Τ. Κολλίντζα, Μ. Ξαφά, Λ. Παπαδήμο, Γ. Στουρνάρα, Λ. Τσούκαλη και Ν. Χριστοδουλάκη, σε εκδήλωση που οργάνωσε το κέντρο στις 22 Μαΐου του 1991 με θέμα «Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση».

¹²² Βλέπε για παράδειγμα τις απόψεις που διατύπωναν οι Αλογοσκούφης, Ξαφά, Χριστοδουλάκης και Κολλίντζας στην ημερίδα του ΕΚΕΜ (1991).

¹²³ Σύμφωνα με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, η πρώτη αξιολόγηση των επιδόσεων των χωρών θα μπορούσε να γίνει το 1997. Σε διαφορετική περίπτωση η Ο.Ν.Ε. θα ξεκινούσε το 1999 με βάση τα στοιχεία του 1998. Το 1993, το έτος που τέθηκε σε ισχύ η Συνθήκη του Μάαστριχτ, η Ελλάδα είχε

Υποστηριζόταν ότι η απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος θα αύξαινε τα δημοσιονομικά βάρη της χώρας, γιατί τα έμμεσα δημοσιονομικά έσοδα από το «φόρο πληθωρισμού» και το «φόρο χρηματοπιστωτικής καταπίεσης» ήταν σημαντικά. Η προσπάθεια επίτευξης του στόχου για το λόγο του δημόσιου χρέους προς το Α.Ε.Π. προϋπέθετε τόσο μεγάλη μείωση του λόγου του ελλείμματος προς το Α.Ε.Π. ώστε υπήρχε ο κίνδυνος να μειωθεί το Α.Ε.Π. ταχύτερα από το δημόσιο χρέος και, τελικά, ο λόγος δημοσίου χρέους προς Α.Ε.Π. να αυξάνεται αντί να μειώνεται (Sachinides 1994β). Ως εκ τούτου, υπήρχε κίνδυνος να καταστεί προβληματική η συμμετοχή στο «σκληρό Ε.Ν.Σ.»¹²⁴ και να καθυστερήσει ή ακόμα και να αναβληθεί η συμμετοχή στην Ο.Ν.Ε.

Στο κλίμα «ιδεολογικής συναίνεσης» η διασφάλιση της νομισματικής και συναλλαγματικής σταθερότητας ανέκτησε πάλι προτεραιότητα έναντι άλλων στόχων¹²⁵. Την ίδια περίοδο, για πρώτη φορά κατά την μεταπολιτευτική εποχή, η προσφυγή στις επεκτατικές πολιτικές δεν ήταν πλέον δημοφιλής στα μεσοαστικά στρώματα. Έτσι, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και με μεγαλύτερη ένταση από τα μέσα της δεκαετίας, η συναλλαγματική πολιτική «σκληραίνει» ώστε να επιτευχθεί ο στόχος συμμετοχής της χώρας στην Ο.Ν.Ε.

Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, που αναδείχτηκε από τις εκλογές τον Απρίλιο του 1990, κατέθεσε ένα σταθεροποιητικό πρόγραμμα με στόχο να συγκρατήσει και να θέσει υπό έλεγχο τον πληθωρισμό αλλά και τα δημοσιονομικά μεγέθη, τα οποία έγιναν ανεξέλεγκτα κατά την περίοδο 1989-1990, περίοδο των κυβερνήσεων συνεργασίας. Το πρόγραμμα της κυβέρνησης στόχευε στη μείωση των ελλειμμάτων, με περικοπή κυρίως των δαπανών αλλά και την επιβολή έκτακτης φορολογικής εισφοράς, στην αναμόρφωση του

λόγο δημοσιονομικού ελλείμματος ως προς το Α.Ε.Π. ίσο με 13,4%, λόγο δημόσιου χρέους προς Α.Ε.Π. ίσο με 110% του Α.Ε.Π. και πληθωρισμό 16%.

¹²⁴ Το Ε.Ν.Σ. την περίοδο 1987-1992 ουσιαστικά λειτουργούσε ως σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών, καθώς την περίοδο αυτή δεν έγινε καμία αναπροσαρμογή των συναλλαγματικών ισοτιμιών των νομισμάτων που συμμετείχαν σ' αυτό. Για το λόγο αυτό χαρακτηριζόταν από τους οικονομολόγους ως «σκληρό Ε.Ν.Σ.» (Giavazzi and Spaventa 1990).

¹²⁵ Ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας Στ. Μάνος σε συνέντευξή του στον Οικονομικό Ταχυδρόμο στις 8 Οκτωβρίου 1992 δήλωνε ότι η κυβέρνηση επεδίωκε: «...μόνιμη και ριζική αντιμετώπιση του πληθωρισμού που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την επάνοδο της ελληνικής οικονομίας σε αναπτυξιακή τροχιά».

ασφαλιστικού συστήματος, με την κατάργηση ορισμένων κατηγοριών συντάξεων, στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας, μέσω της συγκράτησης των πραγματικών μισθών, καθώς και στην αποκλιμάκωση του πληθωρισμού, μέσω του περιορισμού της νομισματικής και πιστωτικής επέκτασης.

Το εν λόγω πρόγραμμα δεν απέδωσε τα αναμενόμενα¹²⁶, με συνέπεια το 1992 να καταρτιστεί ένα νέο σταθεροποιητικό πρόγραμμα στηριζόμενο στην επιβολή πρόσθετων έμμεσων φόρων και ασφαλιστικών εισφορών, την επιτάχυνση των ιδιωτικοποιήσεων και τη συμπίεση των μισθολογικών αυξήσεων¹²⁷. Η εφαρμογή του ανατράπηκε το 1993 εξαιτίας των βουλευτικών εκλογών, με αποτέλεσμα να επιδεινωθούν υπερβολικά τα δημοσιονομικά μεγέθη λόγω της ανεξέλεγκτης δημοσιονομικής επέκτασης (προεκλογικές προσλήψεις στο δημόσιο τομέα, αυξήσεις, επιδοτήσεις, κ.ά) με επιπτώσεις και στη νομισματική επέκταση¹²⁸.

Η κυβέρνηση του Α. Παπανδρέου, που αναδείχτηκε από τις εκλογές τον Οκτώβριο του 1993, υποχρεώθηκε εκ των πραγμάτων να ετοιμάσει νέο¹²⁹ πρόγραμμα σταθεροποίησης της οικονομίας¹³⁰, το οποίο κατέθεσε τον Ιούλιο του 1994 στο ECOFIN και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή μαζί με την αίτηση ένταξης της Ελλάδος στην Ο.Ν.Ε. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ βρέθηκε σε ιδιαίτερα δύσκολη θέση, διότι η προς υλοποίηση πολιτική του ερχόταν σε αντίθεση με τις

¹²⁶ Οι στόχοι για τη νομισματική και την πιστωτική επέκταση επιτεύχθηκαν αλλά τα δημοσιονομικά μεγέθη δεν τέθηκαν υπό έλεγχο.

¹²⁷ Το μεσοπρόθεσμο «πρόγραμμα σύγκλισης» (1993-1998) εγκρίθηκε από το ECOFIN το Μάρτιο του 1993, λίγους δηλαδή μήνες πριν από την πτώση της κυβέρνησης της Ν. Δημοκρατίας.

¹²⁸ Ο ρυθμός της ετήσιας νομισματικής επέκτασης το 1993, με βάση το δείκτη Μ3, ήταν 15% έναντι στόχου 9-12%. Ενώ η πιστωτική επέκταση έφτασε στο 13,5% έναντι στόχου 6-8%.

¹²⁹ Βλέπε σχετικά Παπαντωνίου (2004).

¹³⁰ Τα προγράμματα αυτά είχαν ως κύριο χαρακτηριστικό τους τον περιορισμό της ζήτησης, προκειμένου να τεθεί υπό έλεγχο ο πληθωρισμός γι' αυτό και είχαν αρχικά αρνητική επίδραση στο ρυθμό μεγέθυνσης της οικονομίας. Οικονομολόγοι που δεν ανήκαν στα «ορθόδοξα» ρεύματα οικονομικής σκέψης άσκησαν σκληρή κριτική στα προγράμματα αυτά (Βλέπε Μαριόλης και Σταμάτης 1999). Τα αντιαναπτυξιακά χαρακτηριστικά αυτών των σταθεροποιητικών προγραμμάτων σχολίασε επικριτικά και ένας ορθόδοξος οικονομολόγος ο Ξ. Ζολώτας, ο οποίος σε συνέντευξη του (Οικονομικός Ταχυδρόμος 29 Μαΐου 1996 σελ. 37) δήλωνε : «Είναι περίεργο ότι στον τόπο μας επεκράτησε η αντίληψη ότι προτού ξεκινήσουμε μια δραστήρια οικονομική ανάπτυξη θα έπρεπε προηγουμένως να φροντίσουμε την κάλυψη των τεραστίων ελλειμμάτων του προϋπολογισμού και την αποτελεσματική καταπολέμηση του πληθωρισμού. Αυτό συνετέλεσε από το ένα μέρος να έχουμε πολιτική λιτότητας, η οποία έχει οδηγήσει στη συρρίκνωση της οικονομίας και καταναλώσεως, και από το άλλο μέρος να θεωρούνται οι επενδύσεις σε ευρεία κλίμακα ως ασυμβίβαστες με την πολιτική αποπληθωρισμού». Αντίθετα οι Γιαννίτσης (2004) και Στουρνάρας (2004) υποστήριξαν ότι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του σταθεροποιητικού προγράμματος του 1994 ήταν ότι συνδύασε ανάπτυξη με σταθερότητα.

ιδεολογικές αναφορές του¹³¹. Ήταν η περίοδος προσαρμογής του ΠΑ.ΣΟ.Κ στα διαμορφούμενα νέα δεδομένα από την επιλογή συμμετοχής στην Ο.Ν.Ε. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. υποστήριξε ότι η πολιτική του διέφερε από αυτή της Νέας Δημοκρατίας διότι οι αλλαγές γινόνταν σταδιακά και με την απαιτούμενη κοινωνική συναίνεση, διασφαλίστηκε η αναπτυξιακή επιτάχυνση της οικονομίας και ενισχύθηκαν οι πολιτικές κοινωνικής συνοχής περιορίζοντας το κόστος των πολιτικών σύγκλισης.

Η απαιτούμενη δημοσιονομική προσαρμογή για την επίτευξη των κριτηρίων ήταν μεγάλη, καθώς ο λόγος του δημοσιονομικού ελλείμματος ως προς το Α.Ε.Π. ήταν το 1993 στο 13,5%. Η ονομαστική σύγκλιση προϋπέθετε εξίσου σημαντική συγκράτηση της νομισματικής και πιστωτικής επέκτασης. Οι νομισματικοί στόχοι για το δείκτη M3 κινήθηκαν εντός ή πλησίον των ορίων όπως και οι πιστωτικοί στόχοι¹³² (Πίνακας 3). Στην ικανοποίηση των στόχων αυτών συνέβαλε και η παραχώρηση οικονομικής και πολιτικής ανεξαρτησίας προς την Τράπεζα της Ελλάδος, αλλά και οι σημαντικές εκσυγχρονιστικού χαρακτήρα μεταβολές στο θεσμικό πλαίσιο άσκησης νομισματικής πολιτικής¹³³.

Η πολιτική της «σκληρής δραχμής», οδήγησε σε υπερτίμηση της πραγματικής σταθμισμένης συναλλαγματικής ισοτιμίας της και συνέβαλε στην επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας (Πίνακας 5). Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη διαπίστωση ότι όλες οι χώρες του μεσογειακού νότου (Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία) είχαν υποχρεωθεί σε αλληπάλληλες υποτιμήσεις προκάλούσε ισχυρές αντιδράσεις στο εσωτερικό της χώρας¹³⁴ ιδιαίτερα από συλλογικούς φορείς (Π.Σ.Ε., Σ.Ε.Β., Σ.Ε.Β.Ε.), οι οποίοι καλούσαν τη διακοπή της πολιτικής της σκληρής δραχμής διότι τα αποτελέσματά της ήταν αρνητικά

¹³¹ Ο Παπαντωνίου (2004) αναφέρει ότι ο προϋπολογισμός του 1997 συνάντησε ισχυρότατες αντιδράσεις.

¹³² Μόνη εξαίρεση αποτέλεσε το 1997, όταν η ετήσια πιστωτική επέκταση έφτασε το 9,6% έναντι στόχου 4-6%.

¹³³ Ο νόμος 2548 με τον οποίο κατοχυρώθηκε η ανεξαρτησία της Τράπεζας της Ελλάδος ψηφίστηκε από τη Βουλή το 1997. Για τις μεταβολές στο θεσμικό πλαίσιο της νομισματικής πολιτικής αλλά και για τις αποφάσεις νομισματικής πολιτικής κατά τη δεκαετία του 1990, βλέπε Βορίδης κ.ά. (2003).

¹³⁴ Βλέπε Μαρούλης (1997)

για την οικονομία¹³⁵. Όμως από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, η πλάστιγγα είχε γείρει υπέρ της «σκληρής δραχμής», καθώς οι ελληνικές τράπεζες, μεγάλες επιχειρήσεις αλλά και το Δημόσιο είχαν δανειστεί σε ξένο νόμισμα και τυχόν υποτίμηση θα δημιουργούσε πολύ περισσότερα προβλήματα από όσα θα έλυνε.

Στη βιβλιογραφία της περιόδου διατυπώθηκαν πολλές διαφορετικές εκτιμήσεις για την πορεία της ανταγωνιστικότητας, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις διέφεραν ακόμη και ως προς την κατεύθυνση της απόκλισης της πραγματικής ισοτιμίας της δραχμής από τη μακροχρόνια τιμή ισορροπίας της¹³⁶. Οι πιο ακραίες εκτιμήσεις ως προς το ανώτατο ύψος της απόκλισης προέρχονταν από το χώρο των επενδυτικών τραπεζών, που εκτιμούσαν ότι το 1997 η δραχμή θα υπετιμάτο κατά 28%¹³⁷. Αντίθετα, οι Μαλλιάρopoulos και Χαρδούβελης (1998) υποστήριξαν ότι η απόκλιση δεν ξεπερνούσε το 4%. Η Τράπεζα της Ελλάδος εκτιμούσε ότι η απόκλιση ήταν της τάξης του 10%, γι' αυτό άλλωστε και επεδίωξε το 1998 υποτίμηση κοντά σε αυτό το μέγεθος (Thomopoulos 2004).

Οι δημοσιονομικές ανισορροπίες, τα ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και η εκτίμηση ότι η δραχμή ήταν υπερτιμημένη έθεσαν τη δραχμή υπό δοκιμασία σε πολλές περιπτώσεις. Η πρώτη αφορμή δόθηκε, όταν κατέρρευσε ο Μ.Σ.Ι. εξαιτίας της αμφιβολίας στις αγορές συναλλάγματος σχετικά με την τύχη του γαλλικού δημοψηφίσματος το Σεπτέμβριο του 1992. Η κρίση επεκτάθηκε και στη δραχμή παρά το γεγονός ότι δεν συμμετείχε ακόμη στο Μηχανισμό. Οι πιέσεις στη δραχμή εκδηλώθηκαν εκ νέου το Σεπτέμβριο του 1993 με αφορμή την προκήρυξη των εκλογών. Αργότερα, το Μάιο του 1994, εκδηλώθηκε νέα κρίση, ενόψει της τότε επικείμενης απελευθέρωσης στην κίνηση των βραχυπρόθεσμων κεφαλαίων με τις χώρες της Ε.Ε. Μεταξύ των αναλυτών κυριαρχούσε η άποψη ότι η Ελλάδα θα προχωρούσε σε υποτίμηση πριν από την απελευθέρωση.

¹³⁵ Στην πρώτη τετραμηνιαία έκθεση του Ι.Ο.Β.Ε. που δημοσιεύτηκε το 1992 ασκείτο αυστηρή κριτική στην πολιτική της σκληρής δραχμής. Αν και οι απόψεις που διατύπωνε ο ΣΕΒ ή οι άλλοι φορείς δεν εξέφραζαν το σύνολο των μελών τους η στάση τους παρέμεινε κριτική τουλάχιστον μέχρι και το 1996.

¹³⁶ Για εκτιμήσεις βλέπε Λεβεντάκης (1995) Χαρδούβελης και Μαλλιάρopoulos (1998), Δαλαμάγκας (1994), Σπράος (2002), Τσαβέας (2002), Μαρούλης και Προβόπουλος (2003) καθώς και Thomopoulos (2004).

Τελικά, η Τράπεζα της Ελλάδος επέσπευσε την απελευθέρωση της κίνησης των κεφαλαίων, με αποτέλεσμα οι πιέσεις στη δραχμή να εξασθενίσουν από τα μέσα Ιουνίου¹³⁸. Η επιτυχία της υπεράσπισης της δραχμής στην κρίση του 1994 αποδείχτηκε καθοριστική, καθώς προσέδωσε αξιοπιστία στο κυβερνητικό πρόγραμμα για τη σταθεροποίηση της οικονομίας και συνέβαλε στη συγκράτηση των κερδοσκοπικών διαθέσεων.

Η επόμενη μεγάλη κρίση εκδηλώθηκε το 1997, με αφορμή τη χρηματοοικονομική κρίση που ξέσπασε στη Νοτιοανατολική Ασία, η οποία σύντομα μεταδόθηκε και στον υπόλοιπο κόσμο με συνέπεια την άσκηση νέων πιέσεων στη δραχμή, οι οποίες συνεχίστηκαν και στις αρχές του επόμενου έτους¹³⁹. Τελικά, στις 16 Μαρτίου του 1998 η κυβέρνηση αποφάσισε την υποτίμηση της δραχμής έναντι του ECU κατά 12,3% και ταυτόχρονα ανακοίνωσε τη συμμετοχή της στο Μ.Σ.Ι.¹⁴⁰

6. Η δραχμή στον προθάλαμο της Ο.Ν.Ε.

Η επίτευξη της κοινωνικής και πολιτικής συναίνεσης στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως προς το στόχο της συμμετοχής στην Ο.Ν.Ε. δημιούργησαν ευνοϊκό κλίμα για την πραγματοποίηση επενδύσεων και την αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης. Ως εκ τούτου, οι ρυθμοί ανάπτυξης της Ελλάδος, για πρώτη φορά μετά από μια δεκαπενταετία, βρίσκονταν σταθερά πάνω από τον αντίστοιχο μέσο ευρωπαϊκό όρο (Διάγραμμα 10) και η χώρα εισήλθε πάλι στη διαδικασία πραγματικής σύγκλισης¹⁴¹ (Διάγραμμα 2). Την ίδια στιγμή οι διαρθρωτικές αλλαγές στο χώρο της οικονομίας είχαν ως αποτέλεσμα τη αύξηση της ανεργίας. Παρά τις νέες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν και την απορρόφηση χωρίς κραδασμούς ενός μεγάλου αριθμού μεταναστών στην αγορά εργασίας, η αύξηση του ποσοστού

¹³⁷ Βλέπε Thomopoulos (2004).

¹³⁸ Η Τράπεζα της Ελλάδος καθ' όλο το διάστημα της κρίσης παρενέβαινε στις αγορές συναλλάγματος, ενώ παράλληλα προχώρησε σε αύξηση του επιτοκίου στα χρεωστικά υπόλοιπα των τρεχούμενων λογαριασμών των εμπορικών τραπεζών από 30% σε 33% και θέσπισε πρόσθετη ημερήσια επιβάρυνση, με αποτέλεσμα το συνολικό κόστος των αντλούμενων κεφαλαίων από τους λογαριασμούς αυτούς να ανέλθει σε 179% ετησίως.

¹³⁹ Βλέπε Παλαιοκρασάς (2005).

¹⁴⁰ Η κεντρική ισοτιμία της δραχμής έναντι του ECU ορίστηκε στις 357δρχ/ECU και τα περιθώρια διακύμανσης στο +/-15%.

¹⁴¹ Για μια εμπειρική τεκμηρίωση της άποψης αυτής βλέπε Ζάρκος και Σαχινίδης (2003).

συμμετοχής και η καταστροφή θέσεων εργασίας στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα επηρέασε αυξητικά την ανεργία, η οποία το 1999 έφτασε στο υψηλότερο σημείο αγγίζοντας το 11,7%, για να αρχίσει να μειώνεται από το επόμενο έτος.

Οι αντιρρήσεις είτε για το στόχο της συμμετοχής στην Ο.Ν.Ε. είτε για τα χρησιμοποιούμενα μέσα πολιτικής για την επίτευξή του εξακολουθούσαν να προέρχονται κυρίως από το χώρο της Αριστεράς, των συνδικάτων και σε ορισμένες μεμονωμένες περιπτώσεις από στελέχη της κυβερνητικής παράταξης, αλλά με σχετικά περιορισμένη απήχηση. Οι εξελίξεις αυτές διευκόλυναν την ικανοποίηση των προβλεπόμενων δημοσιονομικών και ονομαστικών κριτηρίων από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ.

Έτσι, στα τρία τελευταία έτη που προηγήθηκαν της συμμετοχής της δραχμής στην Ο.Ν.Ε. πραγματοποιήθηκε σημαντικής έκτασης δημοσιονομική και ονομαστική σύγκλιση. Αν και τα δημοσιονομικά μεγέθη, βάσει των οποίων αξιολογήθηκε η Ελλάδα το 2000, προκειμένου να συμμετάσχει στην Ο.Ν.Ε., αναθεωρήθηκαν εκ των υστέρων¹⁴² η διαπίστωση αυτή παραμένει ισχυρή και μετά την αναθεώρηση. Στην αφετηρία της προσαρμογής, το 1993, ο λόγος του δημοσιονομικού ελλείμματος ως ποσοστό του Α.Ε.Π. ήταν ίσος με 13,5%, ενώ μετά και την αναθεώρηση των στοιχείων ο λόγος αυτός το 2000 έφτασε το 4,1%.

Εξίσου περιοριστική υπήρξε και η νομισματική πολιτική, δεδομένου ότι τρία από τα πέντε κριτήρια συνδέονταν άμεσα με αυτή¹⁴³. Η νομισματική επέκταση την τριετία 1998-2000 κινήθηκε εντός των ορίων της Τράπεζας της Ελλάδος όχι όμως και η πιστωτική επέκταση. Για το λόγο αυτό, η Τράπεζα της Ελλάδος, τον Απρίλιο του 1999, υποχρεώθηκε να επιβάλει προσωρινούς

¹⁴² Πριν από την αναθεώρηση ο λόγος του δημοσιονομικού ελλείμματος ως προς το Α.Ε.Π. για το 1999, έτος που αποτέλεσε τη βάση αξιολόγησης της ελληνικής υποψηφιότητας, ήταν 1,6%. Αμέσως μετά τις εκλογές του 2004, η κυβέρνηση της Ν. Δημοκρατίας δια του Υπουργού Οικονομίας και Οικονομικών κ. Αλογοσκούφη προχώρησε για πολιτικούς λόγους σε αναθεώρηση των δημοσιονομικών στοιχείων της περιόδου 2000-2004, η οποία τελικά επεκτάθηκε μέχρι και το 1998. Στην αναθεώρηση έκανε χρήση διαφορετικών κανονιστικών διατάξεων της Eurostat σχετικά με την ταξινόμηση δαπανών και εσόδων. Σύμφωνα με τα αναθεωρημένα δημοσιονομικά μεγέθη που κατέθεσε η κυβέρνηση στη Eurostat, η Ελλάδα το 1999 δεν πληρούσε τα δημοσιονομικά κριτήρια, αφού ο λόγος του δημοσιονομικού ελλείμματος ως προς το Α.Ε.Π. ήταν στο 3,4% ενώ το δημόσιο χρέος δεν εκκινείτο καθοδικά με ικανοποιητικό ρυθμό, όπως προέβλεπε μια από τις ερμηνευτικές διατάξεις του σχετικού κριτηρίου.

πιστωτικούς περιορισμούς τους οποίους διατήρησε μέχρι το τέλος Μαρτίου του 2000, προκειμένου να συγκρατήσει τη συνολική πιστωτική επέκταση.

Το μεγάλο δίλημμα της περιόδου ήταν η μείωση του πληθωρισμού σε επίπεδα πλησίον του 2% για να ικανοποιηθεί το σχετικό κριτήριο. Αυτό επιτεύχθηκε χάρη στην προηγηθείσα ικανοποιητική αποκλιμάκωση του πληθωρισμού στην περίοδο 1994-1997. Η εξέλιξη αυτή είχε πείσει τους εργαζομένους ότι, κατά τις συλλογικές διαπραγματεύσεις για τον καθορισμό των μελλοντικών αυξήσεων, μπορούσαν πλέον να διαμορφώνουν τις εκτιμήσεις τους για τη μελλοντική πορεία του πληθωρισμού όχι με βάση την εμπειρία του παρελθόντος, αλλά με την πορεία που υπαγόρευε η προοπτική συμμετοχής της Ελλάδας στην Ο.Ν.Ε. Η αλλαγή αυτή στη συμπεριφορά των εργαζομένων επηρέασε τις μισθολογικές εξελίξεις (Διάγραμμα 12) διασφαλίζοντας την ταχύτερη αποκλιμάκωση του πληθωρισμού. Έτσι, παρά την ολιγόμηνη έξαρσή του μετά την υποτίμηση της δραχμής, τελικά η Ελλάδα κατάφερε να μειώσει τον πληθωρισμό στο 2%.

Η επιτυχία αυτή, βεβαίως, οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην πολιτική υψηλών θετικών επιτοκίων που ακολουθούσε η Τράπεζα της Ελλάδος κατά τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου¹⁴⁴ καθώς και της ανατίμησης της δραχμής έναντι της κεντρικής ισοτιμίας αμέσως μετά την ένταξή της στην Ο.Ν.Ε. Από την πρώτη στιγμή ένταξης της δραχμής στο Μ.Σ.Ι. και καθ' όλο το διάστημα της μόλις εννεάμηνης παραμονής της παρέμεινε ανατιμημένη ως προς την κεντρική ισοτιμία της έναντι του ECU, λόγω του υψηλού θετικού διαφορικού επιτοκίων και της συνεπακόλουθης εισροής κεφαλαίων¹⁴⁵.

Από την 1η Ιανουαρίου του 1999 και με την εισαγωγή του ευρώ, η δραχμή εντάχθηκε στο Νέο Μ.Σ.Ι., ενώ η κεντρική ισοτιμία έναντι του ευρώ καθορίστηκε στις 353,109 δραχμές. Η απόκλιση της από την κεντρική ισοτιμία παρέμενε σε υψηλά επίπεδα (7,7%) για όλο το 1999. Η διατήρηση αυτής της

¹⁴³ Τα κριτήρια αυτά ήταν: του πληθωρισμού, των μακροχρόνιων επιτοκίων καθώς και της συναλλαγματικής ισοτιμίας.

¹⁴⁴ Η απόκλιση του επιτοκίου παρέμβασης της Τράπεζας της Ελλάδος από το αντίστοιχο της ΕΚΤ ήταν στο τέλος του 1999 στις 775 μονάδες βάσης και μειώθηκε στο μηδέν το Δεκέμβριο του 2000. Αμέσως μετά την υποτίμηση τα πραγματικά επιτόκια στις βραχύτερες διάρκειες κινούνταν μεταξύ 8-9%.

¹⁴⁵ Η αρχική ανατίμηση ήταν της τάξης του 9% περιορίστηκε στο 4% στο τέλος Αυγούστου και μέχρι τον Οκτώβριο, εξαιτίας των εκροών κεφαλαίων που προκλήθηκαν από τη νομισματική κρίση στη Ρωσία. Τους δύο τελευταίους μήνες του έτους η απόκλιση ήταν κατά μέσο όρο μεταξύ 7-8,5%.

απόκλισης έθετε σε κίνδυνο την ικανοποίηση του κριτηρίου για τον πληθωρισμό¹⁴⁶, διότι η μετάβαση της ισοτιμίας της δραχμής στην κεντρική αναμενόταν να ενισχύσει τις πληθωριστικές πιέσεις. Με γνώμονα την ανάγκη ικανοποίησης του κριτηρίου για τον πληθωρισμό και προκειμένου η μετάβαση στην κεντρική ισοτιμία να γίνει με πιο ομαλό τρόπο αποφασίστηκε τον Ιανουάριο του 2000 η αναπροσαρμογή της κεντρικής ισοτιμίας στις 340,75 δραχμές. Έτσι, η έκταση της προσαρμογής της ισοτιμίας προς την κεντρική μειώθηκε από 6% σε 2,6%.

Μετά την επίσημη αίτηση της Ελλάδος, στις 9 Μαρτίου 2000, το Συμβούλιο συνεργόμενο, τον Ιούνιο του 2000, σε επίπεδο Αρχηγών Κρατών ή Κυβερνήσεων, επιβεβαίωσε ότι η Ελλάδα εκπληρώνει τα κριτήρια σύγκλισης και αποφασίστηκε το κλείδωμα της δραχμής έναντι του ευρώ στην κεντρική ισοτιμία με την οποία συμμετείχε η δραχμή στο νέο Μ.Σ.Ι. μετά τις 17 Ιανουαρίου 2000.

7. Επίλογος

Στο ανά χείρας άρθρο έγινε διερεύνηση των παραγόντων που επηρέασαν τις μεταπολεμικές ελληνικές κυβερνήσεις στη λήψη αποφάσεων για την επιλογή συναλλαγματικού καθεστώτος κατά την περίοδο 1953-2000. Η πρώτη επιλογή, το 1953, αφορούσε την πρόσδεση της δραχμής στο δολάριο. Στη βιβλιογραφία η εμπειρία από αυτό το συναλλαγματικό καθεστώς έχει αποτιμηθεί θετικά καθώς συνδέθηκε με το μεταπολεμικό αναπτυξιακό άλμα. Η πρόσδεση της δραχμής στο δολάριο υπήρξε ανέφελη, για όλο το διάστημα που διήρκεσε, χάρη στους περιορισμούς στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, αλλά και στις ροές των κεφαλαίων.

Μετά την κατάρρευση του συστήματος των σταθερών ισοτιμιών 1971-1973, η χώρα ακολούθησε τις κυμαινόμενες ισοτιμίες για μια εικοσιπενταετία περίπου. Κατά το διάστημα αυτό, οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν επεδίωξαν τη

¹⁴⁶ Εδώ γίνεται έκδηλη η φύση του προβλήματος που αντιμετώπιζε η Τράπεζα της Ελλάδος κατά την πορεία προς την Ο.Ν.Ε. Η ανατίμηση της δραχμής υποβοηθούσε τη μείωση του πληθωρισμού, αλλά ταυτόχρονα επηρέαζε αυξητικά τις προσδοκίες για το μελλοντικό πληθωρισμό, γιατί οι αγορές γνώριζαν ότι η δραχμή θα κλείδωνε στην κεντρική ισοτιμία με την οποία συμμετείχε στο Μ.Σ.Ι. Επομένως, από ένα σημείο και μετά οι αγορές ανέμεναν την επιτάχυνση της διολίσθησης προς την κεντρική ισοτιμία ενισχύοντας τις πληθωριστικές προσδοκίες.

συμμετοχή τους στους ευρωπαϊκούς συναλλαγματικούς διακανονισμούς. Αυτό μάλλον οφείλεται στην επιλογή των ηγεσιών της χώρας να αξιοποιήσουν την ελευθερία που παρέχουν οι κυμαινόμενες ισοτιμίες στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής.

Η συμμετοχή στο σύστημα των κυμαινόμενων ισοτιμιών συνδέθηκε με το στασιμοπληθωρισμό. Κατά την περίοδο αυτή οι ρυθμοί ανάπτυξης επιβραδύνθηκαν σημαντικά ενώ ο πληθωρισμός διαμορφώθηκε σε υψηλά επίπεδα. Η μετάβαση στο σύστημα αυτό συνέπεσε με την εκδήλωση των δύο πετρελαϊκών κρίσεων που επηρέασαν την αναπτυξιακή πορεία της χώρας, καθώς και με πολιτικές αλλαγές, δηλαδή την πλήρη αποκατάσταση δημοκρατικών και συνδικαλιστικών ελευθεριών. Οι δύο αυτές εξελίξεις περιόρισαν σε σημαντικό βαθμό τις ελευθερίες των ελληνικών κυβερνήσεων, από το 1974 και μετά, να καθορίζουν ελεύθερα τις προτεραιότητες της οικονομικής πολιτικής. Η διασφάλιση της νομισματικής σταθερότητας σταμάτησε να αποτελεί προτεραιότητα. Η συναλλαγματική πολιτική των ελεύθερων διολισθήσεων εξυπηρετούσε άλλες οικονομικές προτεραιότητες, όπως η ενίσχυση και η αναδιανομή των εισοδημάτων.

Οι επιδόσεις της οικονομίας στη δεκαετία του 1980 καθώς και οι πολιτικές εξελίξεις σε διεθνές επίπεδο αλλά και στην Ελλάδα προετοίμασαν τις κοινωνικές συνθήκες στην Ελλάδα που οδήγησαν στη μεταστροφή απόψεων για το ακολουθητέο συναλλαγματικό σύστημα. Από τη δεκαετία του 1980 είχαν σημειωθεί διεθνώς σημαντικές μεταβολές τόσο σε ιδεολογικό επίπεδο με την κυριαρχία των νεοφιλελεύθερων ιδεών όσο και σε πολιτικό με την επικράτηση συντηρητικών πολιτικών στις σημαντικότερες χώρες της Δύσης. Επίσης, στα τέλη της δεκαετίας του 1980 η Ευρώπη συζητούσε για τη νομισματική ενοποίηση που από μια οπτική γωνία αποτελεί τον προθάλαμο για την πολιτική ενοποίηση. Η βαρύνουσα πολιτική σημασία που αποκτούσε η προοπτική δημιουργίας της ΟΝΕ επανέφερε την Ελλάδα στο τραπέζι των συζητήσεων για το μελλοντικό ευρωπαϊκό νομισματικό διακανονισμό.

Υπό την επίδραση των εγχώριων αλλά και των διεθνών εξελίξεων τα δύο κόμματα εξουσίας (ΠΑ.ΣΟ.Κ. και Νέα Δημοκρατία) συνέκλιναν σε μεγάλο βαθμό, αν και για διαφορετικούς λόγους, στην άποψη ότι οι κυμαινόμενες

ισοτιμίες δεν εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της ελληνικής οικονομίας και εκτιμούσαν ότι η συμμετοχή στην ΟΝΕ καθίστατο η μόνη δυνατή επιλογή. Το γεγονός αυτό επέτρεψε στις κυβερνήσεις της δεκαετίας 1990 να επαναπροσδιορίσουν τις προτεραιότητες της οικονομικής πολιτικής και να αναγορευτεί εκ νέου η διασφάλιση της νομισματικής σταθερότητας ως προτεραιότητα προκειμένου να συμμετάσχει η χώρα στην Ο.Ν.Ε.

Οι κυβερνήσεις εξασφάλισαν την απαιτούμενη κοινωνική συναίνεση για να εφαρμόσουν την πολιτική της «σκληρής» δραχμής και προγράμματα δημοσιονομικής και ονομαστικής σύγκλισης με τα οποία διασφαλίστηκε η είσοδος της Ελλάδας στην Ο.Ν.Ε. και η αντικατάσταση της δραχμής από το ευρώ.

Βιβλιογραφία

A. Ξενόγλωσση

- Alesina Alberto «Politics» *Economic Policy*, April, σ.55-98, 1989.
- Alesina Alberto and Alexander Wagner «Choosing (and Reneging on) Exchange Rate Regimes» NBER, Working Paper n. 9809, 2003.
- Alesina Alberto and Jeffrey Sachs «Political Parties and the Business Cycle in the United States, 1948-1984» *Journal of Money, Credit and Banking*, 20 (1) February, σ.63-82, 1988.
- Alogoskoufis George «The Two Faces of Janus: Institutions, Policy Regimes, and Macroeconomic Performance in Greece», *Economic Policy*, April, σ. 149-192, 1995.
- Alogoskoufis, George «Competitiveness, Wage Adjustment and Macroeconomic Policy in the Dependent Economy: The Case of Greece» *Greek Economic Review*, 12, σ. 15-57, 1990.
- Barro R. and D. Gordon «Rules, Discretion and Reputation in a Model of Monetary Policy» *Journal of Monetary Economics* 12, σ. 101-121, 1983.
- Brissimis, Sofocles and John Leventakis «The Effectiveness of Devaluation: A General Equilibrium Assessment with Reference to Greece», *Journal of Policy Modelling*, 11, 1989.
- Committee on the Study of Economic and Monetary Union (the Delors Committee), *Report on Economic and Monetary Union in the European Community (Delors Report) (with Collection of Papers)*, Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities, 1989.
- Eichengreen, Barry *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System*, Princeton:Princeton University Press, 1998.
- Feldstein, Martin «The Political Economy of the European Economic and Monetary Union: Political Sources of an Economic Liability» *The Journal of Economic Perspectives*, Fall, vol. 11, n.4, σ. 23-42, 1997.
- Friedman, Milton, *Money and Economic Development*, N. York, 1967.
- Friedman, Milton *The Counter-revolution in Monetary Theory*, IEA. Occasional Paper, No 33 London:Institute of Economic Affairs, 1970.

- Garganas, Nicholas, *The Bank of Greece Econometric Model of the Greek Economy*, Athens: Bank of Greece, 1992.
- Giavazzi Francesco and Marco Pagano, «The Advantage of Tying One's Hands», *European Economic Review*, 32, 1988.
- Giavazzi Fransesco and Luigi Spaventa, «The New EMS» in *The European Monetary System in the 1990's* (eds) de Grauwe Paul and Lucas Papademos, σ. 65-85, London: Longman, 1990.
- Gibson, Heather and Euclid Tsakalotos, «Macroeconomic Policy and Capital Controls» in *Economic Integration and Financial Liberalisation:Prospects for Southern Europe*, London:MacMillan, 1992.
- Katseli, Louka Comment on Gros, Daniel in *The European Monetary System in the 1990's*, (eds) De Grauwe, Paul και Lucas Papademos, London: Longman, 1990.
- Kydland, Finn and Edward Prescott, «Rules Rather the Discretion: The Inconsistency of Optimal Plans», *Journal of Political Economy*, 85, June, σ. 473-490, 1977.
- Kydland, Finn and Edward Prescott, «Time to Build and Aggregate Economic Fluctuations» *Econometrica*, November, 1982.
- Levitt Malcolm and Christofer Lord *The Political Economy of Monetary Union*, London: Macmillan Press, 2000.
- Levy-Yeyati Edward, Federico Sturzenegger and Iliana Reggio «On the Endogeneity of Exchange Rate Regimes» unpublished, 2004.
- Long, J. and C. Plosser, «Real Business Cycles», *Journal of Political Economy*, February, 1983.
- Lucas, Robert, «Expectation and the Neutrality of Money» *Journal of Economic Theory*, April, 1972.
- Lucas, Robert, «Some International Evidence on Output-Inflation Tradeoffs», *American Economic Review*, June, 1973.
- Moschos, Demetrios and Yiannis Stournaras, «Domestic and Foreign Price Links in an Aggregate Supply Framework: the Case of Greece», Bank of Greece, Working Paper, 1991.

- Mundell Robert «A Theory of Optimal Currency Areas» *American Economic Review*, September, 50, σ. 657-665, 1961.
- Obstfeld Maurice and Alan Taylor «The Great Depression as a Watershed: International Capital Mobility in the Long Run», In *The Defining Moment :The Great Depression and the American Economy in the Twentieth Century*, edited by M.D. Bordo, C.D Goldin and E.N. White. Chicago: University of Chicago Press, 1998.
- Obstfeld Maurice and Alan Taylor «Globalization and Capital Markets», NBER Working Paper, n. 8846, 2002.
- Padoa-Schioppa Tommaso *The Road to Monetary Union in Europe: The Emperor, the Kings, ad the Genies*, Oxford: Clarendon Press, 1994.
- Pagoulatos, George *Greece's New Political Economy: State, Finance and Growth from Postwar to EMU*, Oxford: Palgrave Macmillan, 2003.
- Papademos, Lucas «Greece and the EMS: Issues, Prospects and a Framework for Analysis» στο *The European Monetary System in the 1990's*, (eds) De Grauwe, Paul και Lucas Papademos, London: Longman, 1990.
- Polanyi, Karl *The Great Transformation*, New York: Rinehart, 1944.
- Sachinides, Philip EMS and the Southern European Countries, Unpublished Ph.D Thesis, Manchester: University of Manchester, 1994α.
- Sachinides, Philip Inflation Tax in the Southern European Countries, Economics Discussion Paper, N. 108, Manchester: School of Economic Studies, University of Manchester, 1994β.
- Sargent, Thomas and N. Wallace «Rational Expectations, the Optimal Monetary Instrument and the Optimal Money Supply Rule», *Journal of Political Economy*, April, 1975.
- Sargent, Thomas and N. Wallace «Rational Expectations and the Theory of Economic Policy», *Journal of Monetary Economics*, April, 1976.
- Stournaras, Yiannis «Greece on the Road to Economic and Monetary Union» in *Economic Integration and Financial Liberalisation: Prospects for Southern Europe*, Gibson Heather and Euclid Tsakalotos (eds) London: MacMillan, 1992.

Thomopoulos, Panayiotis, «Anti-inflationary Exchange Rate Policy in Greece in the 1990s», Euro Mediterranean Seminar, Naples 14-15/1/2004.

Ελληνική

Αγγελόπουλος, Άγγελος 1987, *Οικονομικά Προβλήματα*, Αθήνα: Εστία

Αγγελόπουλος, Άγγελος 1974, *Οικονομικά: Άρθρα Μελέτες 1947-1967*, 2 τόμοι, Αθήνα: Παπαζήσης.

Αγγελοπούλου, Αργυρώ, Καρβέλη Δέσποινα, Μπενέκη Ελένη και Φίλιππος Σαχινίδης, 2002, *Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος: Ένα Χρονικό*, υπό την διεύθυνση Κρεμμυδά Βασίλη, Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Αλογοσκούφης, Γεώργιος 1986 *Μακροοικονομική Πολιτική και Οικονομικές Διακυμάνσεις στην Ελλάδα: 1951-1980*, Θέματα Προγραμματισμού 19, Αθήνα: ΚΕΠΕ.

Αλογοσκούφης, Γεώργιος 1991 «Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Νομισματική Ενοποίηση» στο Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση, Κείμενο Εργασίας, αρ. 9, σελ. 34-46, Αθήνα: ΕΚΕΜ.

Αλογοσκούφης, Γεώργιος 1994 *Η Κρίση της Οικονομικής Πολιτικής*, Αθήνα: Κριτική.

Αλογοσκούφης, Γεώργιος 1996, «Οι δύο Όψεις του Ιανού: Θεσμοί, Οικονομική Ανάπτυξη και Ισοζύγιο Πληρωμών στην Ελλάδα» Μελέτες Οικονομικής Πολιτικής, τεύχος 1, σελ. 25-63, Αθήνα: ΙΜΟΠ.

Αλογοσκούφης, Γεώργιος και Σοφία Λαζαρέτου 2002, *Η Δραχμή από το Φοίνικα στο Ευρώ*, Έκδοση β', Αθήνα: Λιβάνης.

Ανδριανόπουλος, Ανδρέας 1989 *Ο Θρίαμβος του Δημοκρατικού Καπιταλισμού*, Αθήνα: Libro.

Αργεΐτης, Γιώργος 2002 *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ και Οικονομική Προσαρμογή: Η Περίπτωση της Ελλάδος*, Αθήνα: Τυπωθήτω.

Αρσένης, Γεράσιμος 1987 *Πολιτική Κατάθεση*, Αθήνα: Οδυσσεάς.

Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή 2005 *Γεγονότα και Κείμενα*, τόμος 12^ο, Αθήνα: Καθημερινή, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής.

- Βαλντέν, Σωτήρης 2000, «Εξωτερικό Εμπόριο και Εξωτερική Εμπορική Πολιτική» στο 1949-1967: Η Εκρηκτική Εικοσαετία, Επιστημονικό Συμπόσιο, 10-12 Νοεμβρίου, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Βαρβαρέσος, Κυριάκος 2002, *Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, επιστημονική επιμέλεια Λυκογιάννης Αθανάσιος, Αθήνα: Σαβάλλας.
- Βορίδης Ηρακλής, Αγγελοπούλου Ελένη και Ιφιγένεια Σκοτίδα 2003 «Η Νομισματική Πολιτική μέσα από τα Κείμενα της Τράπεζας της Ελλάδος 1990-2000» Τράπεζα της Ελλάδος, Οικονομικό Δελτίο, τεύχος 20, Ιανουάριος, σελ. 7-96.
- Bosworth Barry και Τρύφων Κολλίντζας 2001 «Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα: Επιδόσεις κατά το Παρελθόν και Προοπτικές για το Μέλλον» στο Οικονομικές Επιδόσεις και Προοπτικές της Ελλάδος, Επιμέλεια Bryant Ralph κ.ά., σελ. 189-237, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, The Brookings Institution.
- Βούλγαρης, Γιάννης 1994 *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός και Κοινωνικό Κράτος: Ανάλυση και Κριτική των Χαρακτηριστικών Ρευμάτων*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Βούλγαρης, Γιάννης 2003 «Η Δημοκρατική Ελλάδα: 1974-2004» στο Ιστορία του Νέου Ελληνικού Ελληνισμού: 1770-2000», τόμος 10^{ος} σελ. 9-50, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βουρνάς, Τάσος 1981 *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας, Ο Εμφύλιος*, Αθήνα: Αφοι Τολίδη.
- Bryant, Ralph C., Νικόλαος Γκαργκάνας και Γεώργιος Ταβλός 2002. *Οικονομικές Επιδόσεις και προοπτικές της Ελλάδος*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, The Brookings Institution.
- Γιαννίτσης, Τάσος 1993, «Όρια και Λειτουργίες της Πιστωτικής Πολιτικής στη Διαδικασία της Βιομηχανικής Κρίσης» στο *Βιομηχανική και Τεχνολογική Πολιτική στην Ελλάδα*, σελ. 185-207, σ. 185-207, Αθήνα: Θεμέλιο.

- Γιαννίτσας, Τάσος 2004 «Η Πολιτική Οικονομία της Πορείας της Ελλάδας προς την ΟΝΕ» στο *Η Ένταξη στην ΟΝΕ και οι Προκλήσεις του Μέλλοντος*, επιμέλεια Γιάννης Στουρνάρας, σ. 39-66, Αθήνα: Καστανιώτης
- Γιαννίτσας, Τάσος 1988, *Η Ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και Επιπτώσεις στη Βιομηχανία και στο Εξωτερικό Εμπόριο*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Γιαννίτσας, Τάσος, Δενιόζος Δημήτριος, Καλογήρου Γιάννης, Λυμπεράκη Αντιγόνη και Σπύρος Τραυλός 1993, *Βιομηχανική και Τεχνολογική Πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Γκαργκάνας, Νικόλαος 1998 «Ελλάδα και Ο.Ν.Ε: Προοπτικές και Προκλήσεις» Τράπεζα της Ελλάδος, Οικονομικό Δελτίο, τεύχος 12, Δεκέμβριος, σελ. 7-21.
- Γκαργκάνας Νίκος, Θωμόπουλος Τάκης, Σημίτης Κώστας και Γιάννης Σπράος, 1989 *Η Πολιτική της Οικονομικής Σταθεροποίησης*, Αθήνα: Γνώση.
- Γκαργκάνας, Νικόλαος και Γεώργιος Ταβλός 2002 «Νομισματικά Καθεστώτα και Επιδόσεις ως προς τον Πληθωρισμό: Η Περίπτωση της Ελλάδος» στο *Οικονομικές Επιδόσεις και προοπτικές της Ελλάδος*, σ. 55-120, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, The Brookings Institution.
- Γουδή, Μαρίνα 1953 *Η Αναπροσαρμογή της Τιμής του Συναλλάγματος*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Δαλαμάγκας, Βασίλης 1994, «Το Πρόβλημα της Συναλλαγματικής Ισοτιμίας της Δραχμής» Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Δελτίο Οικονομικό και Στατιστικό, τ.3, Δεκέμβριος, σελ. 3-11.
- Δημέλη Σοφία, Κολλίντζας Τρύφων και Νίκος Χριστοδουλάκης 1996, «Βασικά Χαρακτηριστικά της Οικονομικής Ανάπτυξης στη Μεταπολεμική Ελλάδα» ΙΜΟΠ, Μελέτες Οικονομικής Πολιτικής τ. 1, σελ. 71-103.
- Δούκας Πέτρος 1999 *Η Εποχή του Ευρώ και η Ελλάδα*, Αθήνα: Ι.Σιδέρης.
- Δρακάτος Κωνσταντίνος 2002 «Κρίσιμοι Αναπτυξιακοί Προβληματισμοί στις Αρχές της Δεκαετίας του 1950» Ομιλία στη Συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών της 22.10.2002.

- Δράκος, Γεώργιος 1980 *Η Βιομηχανία στην Ελλάδα*, όπως την Έζησε ένας Βιομήχανος, Αθήνα.
- Ε.Κ.Ε.Μ. 1991 *Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση*, Κείμενο Εργασίας, αρ. 9.
- Έκθεση Επιτροπής Αγγελόπουλου 1990 *Για τη Σταθεροποίηση και Ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα: ΕΤΒΑ.
- Ελεφάντης, Άγγελος 2000. «1951-1967: ΕΔΑ – ΚΚΕ τα δύο Οργανωτικά Πρόσωπα της Αριστεράς», στο *1949-1967: Η Εκρηκτική Εικοσαετία, Επιστημονικό Συμπόσιο*, 10-12 Νοεμβρίου, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Ζάρκος Σπύρος και Φίλιππος Σαχινίδης 2003, «Ελληνική Οικονομία και Πραγματική Σύγκλιση: Τι μας Λένε τα δεδομένα 4 Δεκαετιών (1960-2000)», Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ποσοτικών Μεθόδων στη Βιομηχανία και τις Εμπορικές Επιχειρήσεις, 26 -27 Μαΐου, σ. 149-157 Αθήνα: Τ.Ε.Ι. Αθήνας.
- Ζολώτας, Ξενοφών 1958 *Νομισματική Σταθερότης και Οικονομική Ανάπτυξις*, Αθήνα.
- Ιορδάνογλου, Χρυσάφης 2003α «Η Οικονομία 1949-1974: Ανάπτυξη και Νομισματική Σταθερότητα», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: 1770-2000*, 9^{ος} Τόμος, σ.59-86, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ιορδάνογλου, Χρυσάφης 2003β «Η Οικονομία 1974-2000», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: 1770-2000*, 10^{ος} Τόμος, σ.65-100, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ιτο, Μακότο και Κώστας Λαπαβίτσας 2004 *«Πολιτική Οικονομία του Χρήματος και του Χρηματοπιστωτικού Συστήματος»*, Αθήνα: Πολύτροπον.
- Ιωακείμης Παναγιώτης 1993 *«Ευρωπαϊκή Πολιτική Ένωση: Θεωρία-Διαπραγμάτευση Θεσμοί και Πολιτικές»*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Καζάκος, Πάνος 2001 *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και Οικονομική Πολιτική στη Μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Αθήνα: Πατάκη.

- Καλογήρου, Γιάννης, 1993 «Προβληματικές Δομές στην Ελληνική Βιομηχανία» στο *Βιομηχανική και Τεχνολογική Πολιτική στην Ελλάδα* επιμέλεια Γιαννίτσης Τάσος, σ. 131-184, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κατσέλη, Λούκα, 1991 «Στρατηγικές Επιλογές εν όψει της ΟΝΕ» στο *Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση*, Κείμενο Εργασίας, αρ. 9, σ. 22-26, Αθήνα: ΕΚΕΜ.
- Κιντής, Ανδρέας, 1982 *Ανάπτυξη της Ελληνικής Βιομηχανίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κολλίντζας, Τρύφων, 2000, *Η Αδράνεια του Status Quo και άλλα Παθογόνα Αίτια της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα: Κριτική
- Κολλίντζας, Τρύφων και Γεώργιος Μπήτρος, 1992 «Αναζητώντας την Ελπίδα για την Ελληνική Οικονομία», Αθήνα: ΙΜΟΠ.
- Κορλίρας, Παναγιώτης, 1995, «Από τους Κανόνες στα Νομισματικά Μέσα», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 22 Ιουνίου, φ. 25 σ. 72-82.
- Κουτσομάρης, Γεώργιος 1985 «Οι Προβληματικές Βιομηχανίες – οι Ευθύνες της Οικονομικής Πολιτικής» σειρά τριών άρθρων στην εφημερίδα Καθημερινή, 12, 13 και 14 Μαρτίου.
- Λεβεντάκης, Ιωάννης 1995 «Τάσεις στη Διεθνή Ανταγωνιστικότητα της Ελληνικής Οικονομίας και Προοπτικές» στο 2004 Η Ελληνική Οικονομία στο Κατώφλι του 21^{ου} αιώνα, σ. 149-194, Αθήνα: Ιονική Τράπεζα.
- Λυμπεράκη, Αντιγόνη και Σπύρος Τραυλός 1993, «Η Επίδραση της Πολιτικής του Κράτους κατά τη Δεκαετία του '80: Άμεση και Έμμεση Βιομηχανική Πολιτική» στο *Βιομηχανική και Τεχνολογική Πολιτική στην Ελλάδα*, επιμέλεια Γιαννίτσης Τάσος, σ. 39-94, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Mazower Mark 2001 *Σκοτεινή Ήπειρος: Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μαλλιάρη, Δημήτρης και Γκίκας Χαρδούβελης 1998, «Η Εξέλιξη της Συναλλαγματικής Ισοτιμίας της Δραχμής σε Σχέση με το Μακροχρόνιο Επίπεδο Ισορροπίας της» Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Δελτίο Οικονομικό και Στατιστικό, τ.9, σ. 6-15.
- Μανειώτης, Βασίλειος και Robert Reischauer, 2002, «Η Δημοσιονομική Πολιτική στην Ελλάδα και η ΟΝΕ» στο *Οικονομικές Επιδόσεις και*

- προοπτικές της Ελλάδος*, (επιμέλεια) Bryant, Ralph C. κ.ά., σ.129-184
Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, The Brookings Institution.
- Μαριόλης, Θεόδωρος και Γιώργος Σταμάτης, 1999, *Ο.Ν.Ε. και Νεοφιλελεύθερη Πολιτική*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μαρούλης, Δημήτριος και Γεώργιος Προβόπουλος 2003, «Το Ισοζύγιο Πληρωμών στο Περιβάλλον της Δραχμής και του Ευρώ», Οικονομικά Θέματα, Αριθμός 11, Αθήνα: Ι.Ο.Β.Ε.
- Μαρούλης, Δημήτριος, 1997 «Η Ελληνική Συναλλαγματική Πολιτική και Ανταγωνιστικότητα:Υπό την Επίδραση των Εξελίξεων στις Διεθνείς Αγορές», Κ.Ε.Π.Ε, Οικονομικά, τ.1 τομ. 1, σ. 37-59.
- Meynaud Jean 2002, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα: Βασιλική Εκτροπή και Στρατιωτική Δικτατορία*, Β' Τόμος, Αθήνα: Σαββάλας.
- Meynaud Jean, Παναγιώτης Μερλόπουλος και Γεράσιμος Νοταράς 2002, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα: 1946-1965*, Α' Τόμος, Αθήνα: Σαββάλας.
- Μηλιός, Γιάννης και Ηλίας Ιωακείμογλου, 1990^α, «*Η Διεθνοποίηση του Ελληνικού Καπιταλισμού και το Ισοζύγιο Πληρωμών*», Αθήνα: Εξάντας.
- Μηλιός, Γιάννης και Ηλίας Ιωακείμογλου, 1990^β, «*Διακηρυσσόμενοι και Άδηλοι Στόχοι του "Σταθεροποιητικού Προγράμματος" του 1985*», στο *Οικονομική Κρίση και Κρατική Πολιτική: Η Νεοφιλελεύθερη – Συντηρητική Στροφή στην Ελλάδα Σήμερα*, επιμέλεια Σταμάτης Γιώργος, σ. 54-86, Αθήνα: Κριτική.
- Μητσός, Αχιλλέας, 1989 *Η Ελληνική Βιομηχανία στη Διεθνή Αγορά:Κρατική Προστασία και Ανταγωνιστική Θέση της Εγχώριας Παραγωγής πριν και μετά την Ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μίνογλου, Θέμις 1990 «Ο Ρόλος της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής στην εξέλιξη του εισοδήματος των εργαζομένων» στο *Οικονομική Κρίση και Κρατική Πολιτική: Η Νεοφιλελεύθερη – Συντηρητική Στροφή στην Ελλάδα Σήμερα*, επιμέλεια Σταμάτης Γιώργος σ. 148-170, Αθήνα: Κριτική.
- Μίρκος, Γεώργιος, 2002, «Η Οικονομική Διάσταση της Εφαρμογής του Δόγματος Truman και του Σχεδίου Marshall στην Ελλάδα» στο *Η Ελλάδα*

- στο *Μεταίχμιο ενός Νέου Κόσμου*, επιμέλεια Τομαή - Κωνσταντοπούλου Φωτεινή, σ. 51-72, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μποτόπουλος, Κώστας, 1994, «*Σοσιαλιστές και Εξουσία: Ελλάδα, Γαλλία, Ισπανία στη Δεκαετία του '80*», Αθήνα: Πόλις.
- Νέτας, Βίκτωρ, 2005: «Οι Κυβερνήσεις της Ένωσης Κέντρου» *Ελευθεροτυπία*, Ιστορικά, φ. 296 σ. 24-33.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας 2003 «*Ελεγχόμενη Δημοκρατία*» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού:1770-2000*, τόμος 9^{ος}, σ. 9-46.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, 2001, *Η Καχεκτική Δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα: Πατάκη.
- Παλαιοκρασσάς, Νικόλαος, 2005, «*Σημαντικές Στιγμές της Νομισματικής Πολιτικής: 1987, 1994, και 1998-2000*», Ομιλία στο 4^ο Συνέδριο Ελληνικού Συνδέσμου Χρηματοοικονομικής και Λογιστικής, 16 - 17 Δεκεμβρίου, Πειραιάς: Πανεπιστήμιο Πειραιά.
- Παναγιωτόπουλος, Δημήτρης 1984, *Η Νομισματική Πολιτική στην Ελλάδα: Η Εμπειρία της Τελευταίας Εικοσαετίας*, Αθήνα.
- Πανταζίδης, Στέλιος, 1998, «*Πληθωρισμός, Επενδύσεις και Οικονομική Μεγέθυνση στην Ελλάδα*», Τράπεζα της Ελλάδος, Οικονομικό Δελτίο, τ. 11, Ιούνιος, σ. 48-56.
- Παπαδάκης, Ιωάννης, 1978, «*Η Πολιτική των Κατευθυνόμενων Επιτοκίων: Επιπτώσεις για την Οικονομική Ισορροπία και Ανάπτυξη*», Ειδικά Θέματα, αρ. 2, Αθήνα: Ι.Ο.Β.Ε.
- Παπαδάκης, Ιωάννης, 1986 «*Ζημιογόνες Βιομηχανίες – Η ανεπάρκεια στις Πηγές των Κεφαλαίων τους*», Επίκαιρα Θέματα 4, Αθήνα: ΙΟΒΕ/Παπαζήσης.
- Παπαδήμος, Λουκάς 1996 «*Προκλήσεις για τη Νομισματική Πολιτική κατά την Πορεία προς την ΟΝΕ*» Τράπεζα της Ελλάδος, Οικονομικό Δελτίο, τ. 8, Νοέμβριος, σ. 63-75.
- Παπαδήμος, Λουκάς, 2000, «*Από τη Δραχμή στο Ευρώ*» Τράπεζα της Ελλάδος, Οικονομικό Δελτίο, τ.15, Ιούλιος, σ. 7-14.
- Παπαντωνίου, Γιάννος, 2004, «*Εισαγωγή: Η Ένταξη στην ΟΝΕ και ο Εκσυγχρονισμός της Ελληνικής Οικονομίας, 1994-2001*» στο *Η Ένταξη*

- στην *ONE και οι Προκλήσεις του Μέλλοντος*, επιμέλεια Γιάννης Στουρνάρας, σ. 17-37, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Πεπονής, Αναστάσιος 2005 «*Συγκολλήσεις Κορυφής και Συσπείρωση Λαού*», Ελευθεροτυπία, Ιστορικά, φ. 296 σ. 44-49.
- Ρομπόλης, Σάββας 2000, «*Η Μετανάστευση στην Ελλάδα ως Συνιστώσα της Αναπτυξιακής Πολιτικής*» στο *1949-1967, Η Εκρηκτική Εικοσαετία*, Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας,
- Σαχινίδης Φίλιππος 1997 «*Οι Δημοσιονομικές Εξελίξεις της Τελευταίας Δεκαπενταετίας*» στο *Λειτουργίες του Δημόσιου Τομέα*, επιμέλεια Προβόπουλος Γεώργιος και Βασίλης Ράπανος, σ. 41-64, Αθήνα: Ι.Ο.Β.Ε.
- Σαχινίδης Φίλιππος 2001 «*Στο Σύστημα των Κυμαινόμενων Ισοτιμιών*» Καθημερινή, Επτά Ημέρες, Κυριακή 30 Δεκεμβρίου, σ. 18-19.
- Σαχινίδης Φίλιππος 2004, *Τα Ελληνικά Ναυπηγεία: 1956-1985*, Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Σαχινίδης Φίλιππος και Γκίκας Χαρδούβελης 1998, *Ευρώ: Ένα Νόμισμα για την Ευρώπη*, Αθήνα: Εθνική Τράπεζα.
- Σερεμέτης Δημήτρης, 1989, «*Χρηματικές Σχέσεις της Ελλάδας με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες: Επιπτώσεις της Ένταξης 1981-1985*», Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Σημίτης, Κωνσταντίνος 2002α, «*Για μια Ελλάδα Οικονομικά Ισχυρή και Κοινωνικά Δίκαιη*», Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σημίτης, Κωνσταντίνος 2002β, «*Για μια ισχυρή Ελλάδα στην Ευρώπη και στον Κόσμο*», Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σημίτης, Κώστας 1989 «*Μια Πρώτη Εκτίμηση*» στο *Η Πολιτική της Οικονομικής Σταθεροποίησης*, σ. 11-30, Αθήνα: Γνώση.
- Σημίτης, Κώστας 2005, «*Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα, 1996-2004*», Αθήνα: Πόλις.
- Σπράος, Γιάννης 1989, «*Μέσα και στόχοι μακροοικονομικής πολιτικής. Σκέψεις για την πρόσφατη ελληνική εμπειρία*» στο *Η Πολιτική της Οικονομικής Σταθεροποίησης*, σ. 63-99, Αθήνα: Γνώση.
- Σπράος, Γιάννης 2002, «*Μεταβιβάσεις από την Ε.Ε. και Πραγματική Συναλλαγματική Ισοτιμία της Δραχμής: Μια θεώρηση δια Γυμνού*

- Οφθαλμού», στο *Οικονομικές Επιδόσεις και προοπτικές της Ελλάδος*, επιμέλεια Bryant Ralph κ.ά., σ. 341-382, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, The Brookings Institution.
- Σταθάκης, Γιώργος 2004 *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: Η Ιστορία της Αμερικάνικης Βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα
- Σταθάκης, Γιώργος, 2000 «Η Απρόσμενη Οικονομική Ανάπτυξη στις Δεκαετίες του '50 και '60: η Αθήνα ως Αναπτυξιακό Υπόδειγμα», στο *1949-1967, Η Εκρηκτική Εικοσαετία*, σ. 43- 65, Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Σταμάτης, Γιώργος 1989, «*Η Κρατική Διαχείριση της Σημερινής Οικονομικής Κρίσης στην Ελλάδα*», Αθήνα: Κριτική.
- Σταμάτης, Γιώργος 1990 «*Οικονομική Κρίση και Κρατική Πολιτική: Η Νεοφιλελεύθερη – Συντηρητική Στροφή στην Ελλάδα Σήμερα*», Αθήνα: Κριτική.
- Σταματόπουλος, Χάρης 1990 «*Ο.Ν.Ε.: Δυνατότητες και Περιορισμοί στην Άσκηση Εθνικής Οικονομικής Πολιτικής*», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 19 Απριλίου.
- Στουρνάρας, Γιάννης 1991, «*Μόνο υπό Προϋποθέσεις θα είναι επιτυχής η Συμμετοχή της Ελλάδος στην ΟΝΕ*» Οικονομικός Ταχυδρόμος, 18 Απριλίου.
- Στουρνάρας, Γιάννης 2004 «*Η Ένταξη της Δραχμής στη Ζώνη του Ευρώ και οι Προκλήσεις για το μέλλον*» στο *Η Ένταξη στην ΟΝΕ και οι Προκλήσεις του Μέλλοντος*, επιμέλεια Στουρνάρας Γιάννης, σ. 91-135, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Τραγάκης, Γεώργιος 2001, «*Οικονομική Ιστορία του Ελληνισμού*», Αθήνα: Εταιρεία Αρχαικών Μελετών και Εκδόσεων.
- Τράπεζα της Ελλάδος, «*Μακροχρόνιες Στατιστικές Σειρές της Ελληνικής Οικονομίας*», Αθήνα, 1989.
- Τράπεζα της Ελλάδος, *Ξενοφών Ζολώτας: «Εκδήλωση Μνήμης και Τιμής»*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 2005.
- Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα Πενήντα Χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος: 1928-1978*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1978.

- Τράπεζα της Ελλάδος, Έκθεση του Διοικητή, διάφορα έτη.
- Τράπεζα της Ελλάδος, Νομισματική Πολιτική, διάφορα τεύχη.
- Τσαβέας, Νικόλαος 2002 «Το ισοζύγιο Πληρωμών και η Ανταγωνιστικότητα της Ελλάδος» στο *Οικονομικές Επιδόσεις και προοπτικές της Ελλάδος*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, επιμέλεια Bryant Ralph κ.ά., σ.393-434, The Brookings Institution.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος 1981, *Η Ελληνική Τραγωδία: Από την Απελευθέρωση ως τους Συνταγματάρχες*, Αθήνα: Νέα Σύνορα, Α. Λιβάνης.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος 1985 «Σκέψεις γύρω από τον Κοινωνικό Ρόλο της Δημόσιας Απασχόλησης στην Ελλάδα» στο *Το Κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό*, Βεργόπουλος Κώστας, Νίκος Μουζέλης κ.ά, σ. 95-145, Αθήνα: Εξάντας.
- Τσουκαλάς Λουκάς, *Η Νέα Ευρωπαϊκή Οικονομία: Στο Κατώφλι του 21^{ου} Αιώνα*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1998.
- Υπουργείο Εξωτερικών, *Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο ενός Νέου Κόσμου: Ψυχρός Πόλεμος – Δόγμα Truman – Σχέδιο Marshall*, επιμέλεια Τομαή-Κωνσταντοπούλου Φωτεινή, Αθήνα: Καστανιώτης, 2002.
- Φιτούτσι Ζαν Πωλ, *Η Απαγορευμένη συζήτηση*, Αθήνα: Πόλις, 1997.
- Χαλικιάς, Δημήτρης, «Το Έργο του Ξενοφώντα Ζολώτα ως Διοικητού της Τράπεζας της Ελλάδος» στο *Ξενοφών Ζολώτας: Εκδήλωση Μνήμης και Τιμής*, 25 Φεβρουαρίου, σ. 25-37, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 2005.
- Χαλικιάς, Δημήτρης 1958, *Η Εκβιομηχάνισις της Ελλάδος*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Χαλικιάς, Δημήτρης 1995, «Νομισματική Πολιτική: Συνεχώς σε Σύγκρουση με τη Δημοσιονομική Πολιτική», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 22 Ιουνίου φ. 25, σ. 83-87.
- Χονδρογιάννης, Γιώργος 2000 «Διερεύνηση Αιτιώδους Σχέσης μεταξύ Τιμών και Μισθών στην Ελλάδα», Τράπεζα της Ελλάδος, Οικονομικό Δελτίο, τ. 15, Ιούλιος, σ. 49-62.
- Hall, Steven G. και Ζόνζηλος Νικόλαος 2002, «Προσδιοριστικοί Παράγοντες του πληθωρισμού μισθών και τιμών» στο *Οικονομικές Επιδόσεις και*

- Προοπτικές της Ελλάδος, επιμέλεια Bryant Ralph κ.ά., Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος και Brookings Institution.
- Χρησιτίδης, Κώστας 1984, *Ελεύθερη Οικονομία: Γιατί*, Αθήνα: Κ.Π.Ε.Ε.
- Χριστοδουλάκης, Νίκος 1990, «Η Ένταξη της Δραχμής στο Ε.Ν.Σ.: Ύστατη Αξιόπιστη Πολιτική με πολλές Συνέπειες», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 8 Μαρτίου.
- Χριστοδουλάκης Νίκος, 1998, *Το Νέο Τοπίο της Ανάπτυξης*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης 1990, *Κεύνσιανή Θεωρία και Ελληνική Οικονομική Πολιτική: Μύθος και Πραγματικότητα*, Αθήνα: Κριτική.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης 1999, *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες Διανοούμενοι*, Αθήνα: Τυπωθήτω, Γιώργος Δάρδανος.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης 2005, «Η Οικονομική Ανάπτυξη της Ελλάδος στην περίοδο 1953-1974 και η αποτίμηση των μέτρων» αδημοσίευτη εργασία.

Πίνακας 1
Μεταπολεμική μετανάστευση

Έτος	Σύνολο μόνιμων μεταναστών (1)	Επαναπατρισμός (2)	Καθαρή μετανάστευση (3)=(1)-(2)
1946-1955	88.239		
1956	35.349		
1957	30.428		
1958	24.521		
1959	23.684		
1960	47.768		
1961	58.837		
1962	84.054		
1963	100.072		
1964	105.569		
1965	117.167		
1966	86.856		
1967	42.730		
1968	50.866	18.882	31.984
1969	91.552	18.132	73.390
1970	92.681	22.665	70.016
1971	61.745	24.709	37.036
1972	43.397	27.522	15.875
1973	27.529	22.285	5.244
1974	24.448	24.476	-28
1975	20.330	34.214	-13.884
1976	20.374	32.067	-11.693
1977	16.510	12.572	3.938
Σύνολο	1.294.746	237.524	1.057.222

Πηγή : Καζάκος (2001) σελ. 226

Πίνακας 2
Έσοδα και Δαπάνες Γενικής Κυβέρνησης (% Α.Ε.Π.)

	Ε.Ο.Κ.	Ε.Ο.Κ.	Ελλάδα	Ελλάδα	Ελλάδα	Ελλάδα
	Σύνολο Εσόδων (% Α.Ε.Π.)	Σύνολο δαπανών (% Α.Ε.Π.)	Σύνολο εσόδων (% Α.Ε.Π.)	Σύνολο δαπανών (% Α.Ε.Π.)	Καθαρές δανειακές ανάγκες (% Α.Ε.Π.)	Πρωτογε- νές πλεόνα- σμα (% Α.Ε.Π.)
1960	32,1	32,1	22,8	22,6	0,2	0,2
1961	33,0	32,9	23,1	22,3	0,8	0,8
1962	33,7	34,1	24,4	23,8	0,6	0,6
1963	33,8	35,0	24,0	22,8	1,2	1,4
1964	34,1	34,7	24,5	23,3	1,2	1,3
1965	34,4	36,1	23,7	23,3	0,4	0,7
1966	35,1	36,1	25,0	24,4	0,6	0,8
1967	35,8	37,5	26,0	26,2	-0,2	0,0
1968	36,5	38,2	27,0	26,5	0,5	0,7
1969	37,5	38,3	26,6	25,4	1,2	1,4
1970	37,5	37,9	25,6	24,9	0,7	1,1
1971	37,6	38,6	25,3	25,2	0,1	0,6

Πηγή: ΥΠΕΘΟ (2001), Βασικά Εθνικολογιστικά Μεγέθη της Ελληνικής Οικονομίας, OECD (1982), Economic Outlook, December.

Πίνακας 3

Νομισματικοί Στόχοι και Πραγματοποιήσεις, 1975-2000

Στόχος νομισματικής πολιτικής (α)								
Έτος	Συναλλαγματική ισοτιμία		Ποσότητα Χρήματος (β)			Πιστώσεις		
	Στόχος	Πραγματοποίηση	Στόχος	Πραγματοποίηση	Στόχος	Πραγματοποίηση	Πραγματοποίηση	
1975	Δραχμή/\$	Εγκατάλειψη σύνδεσης	M0	20,0	15,6	Ε.π.ε (γ)	25,0	27,5
1976			M0	12,0	21,9	Ε.π.ε	18,0	22,8
1977			M0	14,0	18,3	Ε.π.ε	23,9	24,8
1978			M0	16,6	21,1	Ε.π.ε	23,8	24,5
1979			M0	15,6	14,2	Ε.π.ε	22,4	21,7
1980			M0	15,0	14,6	Ε.π.ε	14,9	25,4
1981			M0	17,2	24,3	Ε.π.ε	22,5	36,4
1982			M3	24,0	15,2	Ε.π.ε	30,3	31,7
1983	Δραχμή/\$	Εγκατάλειψη σύνδεσης	M3	26,1	20,9	Ε.π.ε	26,4	21,8
1984			M3	22,0	29,6	Ε.π.ε	21,6	26,6
1985			M3	23,5	27,3	Ε.π.ε	21,3	26,0
1986			M3	20,0	19,1	Ε.π.ε	17,0	18,5
1987			M3	15,5	24,7	Ε.π.ε	13,2	13,0
1988			M3	14-16	22,9	Ε.π.ε	10,5-11	15,5
1989			M3	18-20	24,2	Ε.π.ε	13-14	20,0
1990			M3	19-21	15,3	Ε.π.ε	16,2-17,4	15,0
1991			M3	14-16	12,3	Ε.π.ε	12,5-13,5	11,2
1992			M3	9-12	14,4	Ε.π.ε	7-9	11,6
1993			M3	9-12	15,0	Ε.π.ε	6-8	13,5
1994			M3	8-11	8,8	Ε.π.ε	6-8	8,9
1995	Δραχμή/ECU (-3,0%)	-3,0%	M3 M4	7-9 11-13	10,3 8,2	Ε.π.ε	6-8	7,9
1996	Δραχμή/ECU (-1,0%)	-1,0%	M3 M4	6-9 9-12	9,4 12,0	Ε.π.ε	5-7	5,9
1997	Δραχμή/ECU (-0,0%)	-1,7%	M3 M4	6-9 8-11	9,5 -1,6	Ε.π.ε	4-6	9,6
1998	Δραχμή/ECU (-0,0%) 16/03/1998 Μ.Σ.Ι. (+/-15%)	-12,3%	M3	6-9	8,9	Ε.π.ε	4-6	9,8
1999	Μ.Σ.Ι. (+/-15%)		M4N	7-9	5,5	Ε.π.ε	7-9	12,2
2000	Μ.Σ.Ι. (+/-15%)		M4N	5-7		Ε.π.ε		

Πηγή: Γκαργκάνας και Ταβλός (2002) σελ. 67

(α) Από το 1990, δίνεται αυξανόμενη σημασία στην πρόβλεψη για το ρυθμό αύξησης του Δ.Τ.Κ. στην οποία βασίζεται το νομισματικό πρόγραμμα.

(β) Δωδεκάμηνοι ρυθμοί αύξησης από Δεκέμβριο σε Δεκέμβριο.

(γ) Ε.π.ε=Εγχώρια πιστωτική επέκταση.

Πίνακας 4
Μισθοί και τιμές καταναλωτή
(Εκατοστιαίες μέσες ετήσιες μεταβολές)

Έτος	Τιμές καταναλωτή	Μέσες προ φορολογίας αποδοχές στο σύνολο της οικονομίας		
		Ονομαστικές	Πραγματικές	Δείκτης 1995=100
1975	13,6	22,6	7,9	82,9
1976	13,0	22,7	8,6	90,0
1977	12,4	19,2	6,0	95,4
1978	12,6	21,8	8,2	103,3
1979	18,9	18,8	-0,1	103,2
1980	24,8	20,6	-3,4	99,7
1981	24,5	24,0	-0,4	99,3
1982	21,0	26,1	4,2	103,4
1983	20,2	17,2	-2,5	100,8
1984	18,5	23,1	3,9	104,8
1985	19,3	21,1	1,5	106,4
1986	23,0	12,3	-8,7	97,1
1987	16,4	10,9	-4,7	92,5
1988	13,5	20,5	6,2	98,3
1989	13,7	19,6	5,2	103,4
1990	20,4	22,1	1,4	104,8
1991	19,5	14,7	-4,0	100,6
1992	15,9	11,8	-3,5	97,1
1993	14,4	12,5	-1,7	95,5
1994	10,9	13,0	1,9	97,3
1995	8,9	11,9	2,8	100,0
1996	8,2	11,5	3,0	103,0
1997	5,5	10,5	4,7	107,8
1998	4,8	6,3	1,4	109,4
1999	2,6	4,5	1,9	111,4
2000	3,2	6,5	3,2	115,0

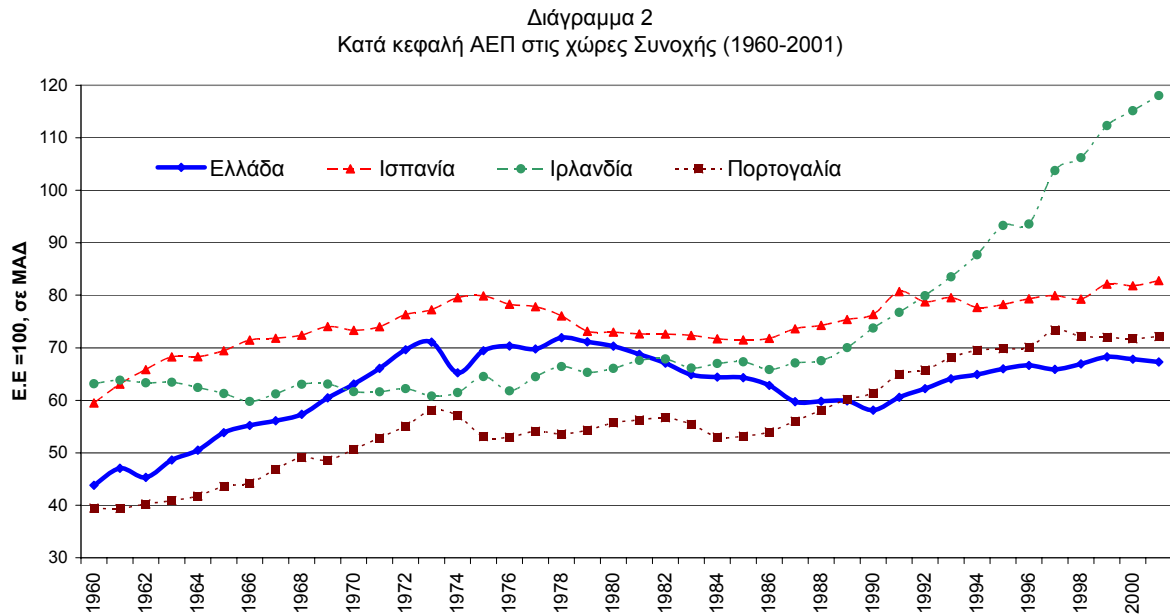
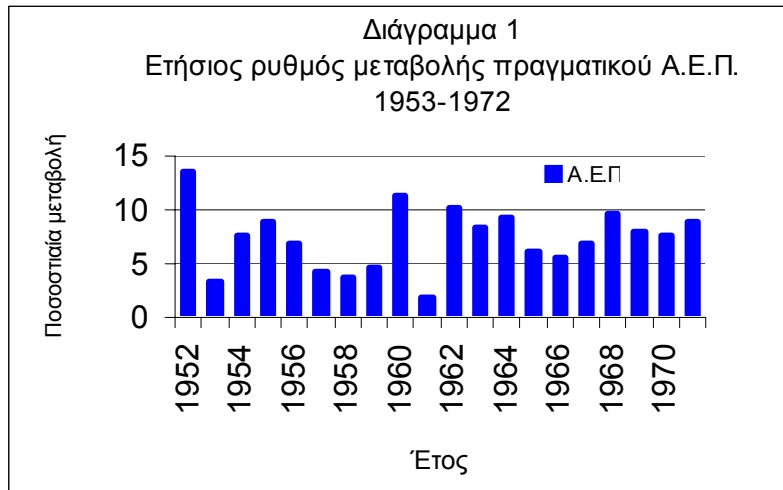
Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος (2004), Νομισματική Πολιτική 2003-2004, Μάρτιος, σελ. 127

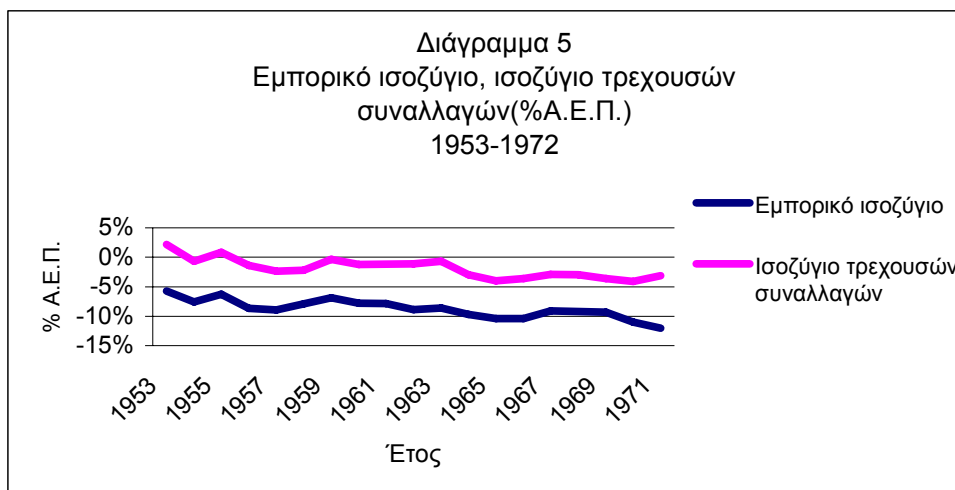
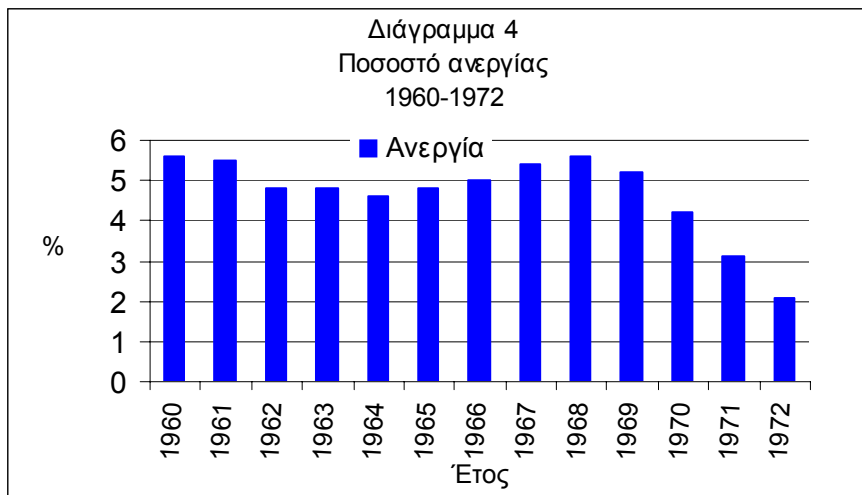
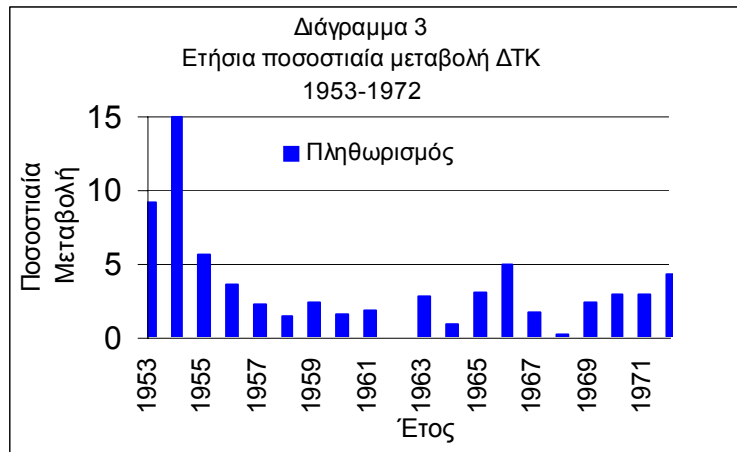
Πίνακας 5
 Πραγματική σταθμισμένη συναλλαγματική ισοτιμία, αποπληθωρισμένη με τον Δ.Τ.Κ.

Έτος	Τράπεζα της Ελλάδος (1990=100)	Ετήσια ποσοστιαία υποτίμηση	Δ.Ν.Τ. (1990=100)	Ετήσια ποσοστιαία υποτίμηση
1975	106,0			
1976	105,0	-0,94		
1977	105,0	0,00		
1978	100,0	-4,76		
1979	103,5	3,50		
1980	100,9	-2,51	102,5	
1981	106,7	5,75	106,1	3,51
1982	110,8	3,84	110,1	3,77
1983	102,9	-7,13	101,9	-7,45
1984	100,6	-2,24	98,8	-3,04
1985	96,3	-4,27	95,5	-3,34
1986	90,1	-6,44	89,5	-6,28
1987	91,4	1,44	91,5	2,23
1988	94,1	2,95	93,9	2,62
1989	95,4	1,38	94,9	1,06
1990	100,0	4,82	100,0	5,37
1991	100,5	0,50	101,7	1,70
1992	103,0	2,49	104,0	2,26
1993	104,3	1,26	105,5	1,44
1994	104,8	0,48	106,7	1,14
1995	107,6	2,67	110,2	3,28
1996	112,8	4,83	115,1	4,45
1997	114,8	1,77	116,1	0,87
1998	111,6	-2,79	112,9	-2,76
1999	112,3	0,63	113,1	0,18
2000	106,5	-5,16	106,2	-6,10

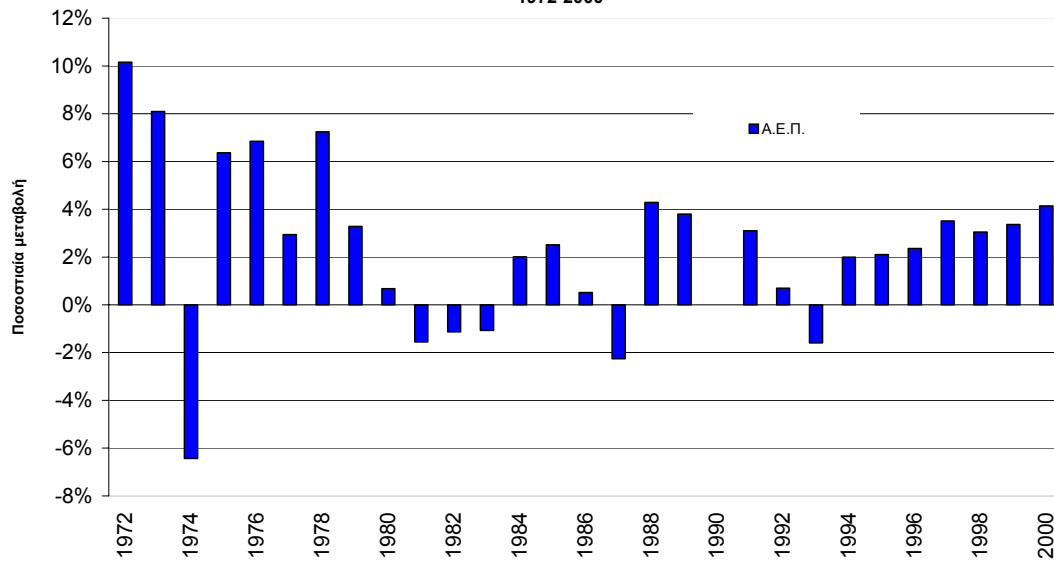
Πηγή: Σπράος (2002)

Σημείωση: Οι δύο δείκτες πραγματικής σταθμισμένης συναλλαγματικής ισοτιμίας (αποπληθωρισμένοι βάσει του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή) καταρτίζονται από την Τράπεζα της Ελλάδος και το Δ.Ν.Τ. αντίστοιχα. Αν και έχουν καταρτιστεί με διαφορετική μεθοδολογία οι δείκτες εμφανίζουν ικανοποιητικό βαθμό συσχέτισης.

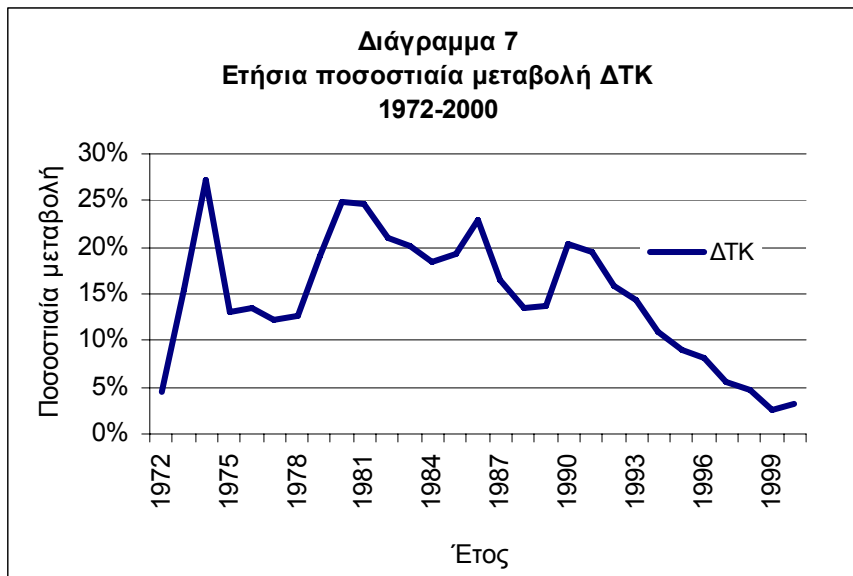

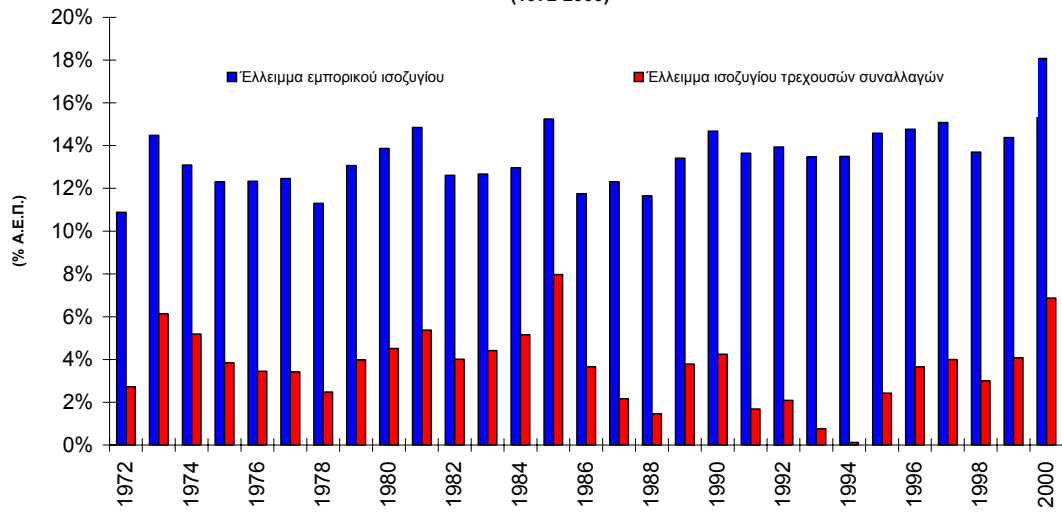
Διάγραμμα 6
Ετήσιος ρυθμός μεταβολής πραγματικού ΑΕΠ
1972-2000

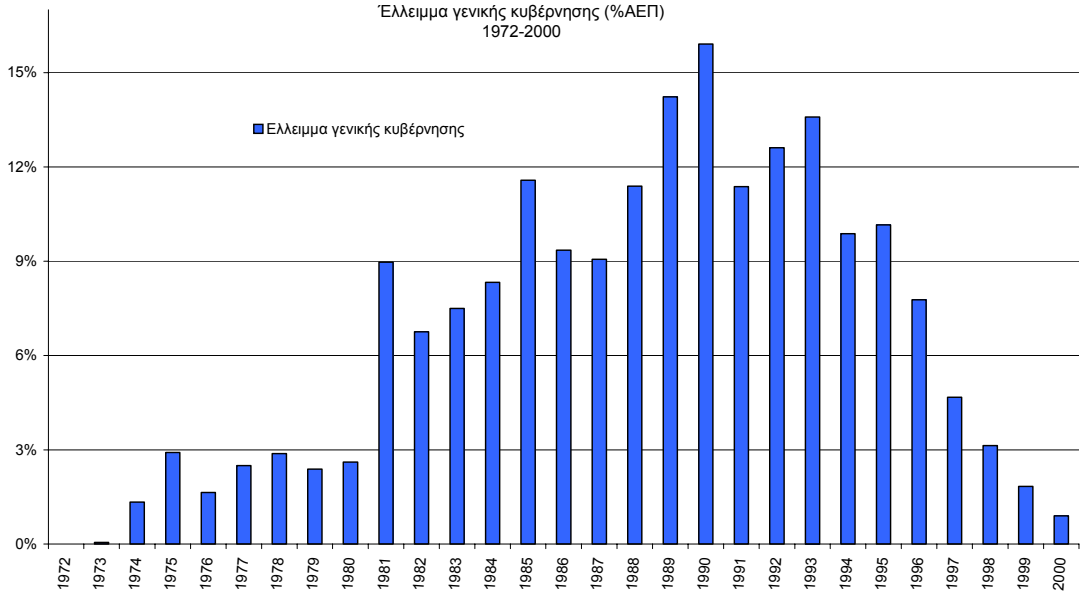
Διάγραμμα 7
Ετήσια ποσοστιαία μεταβολή ΔΤΚ
1972-2000

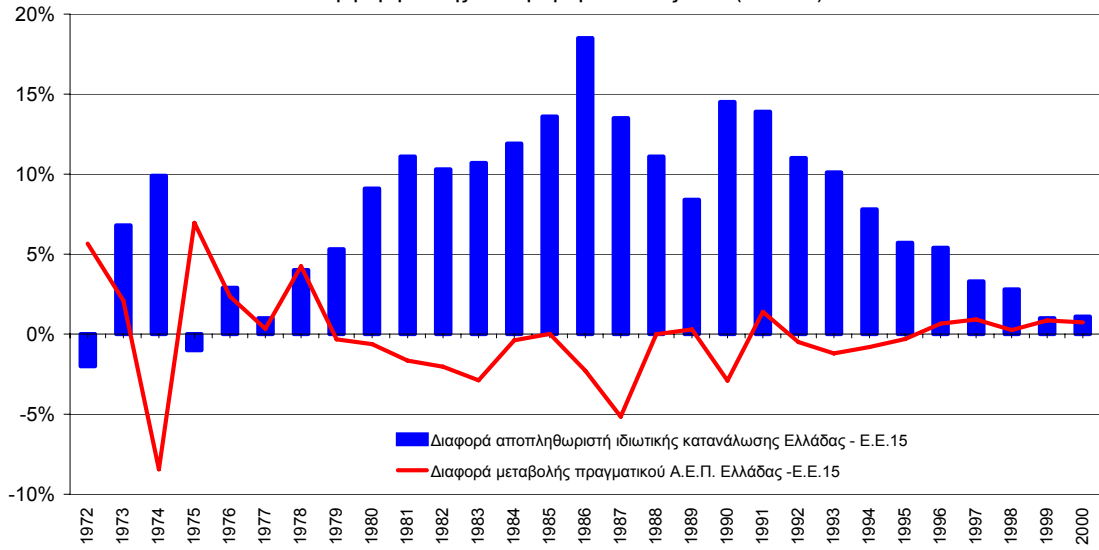
Διάγραμμα 8
Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών
(1972-2000)

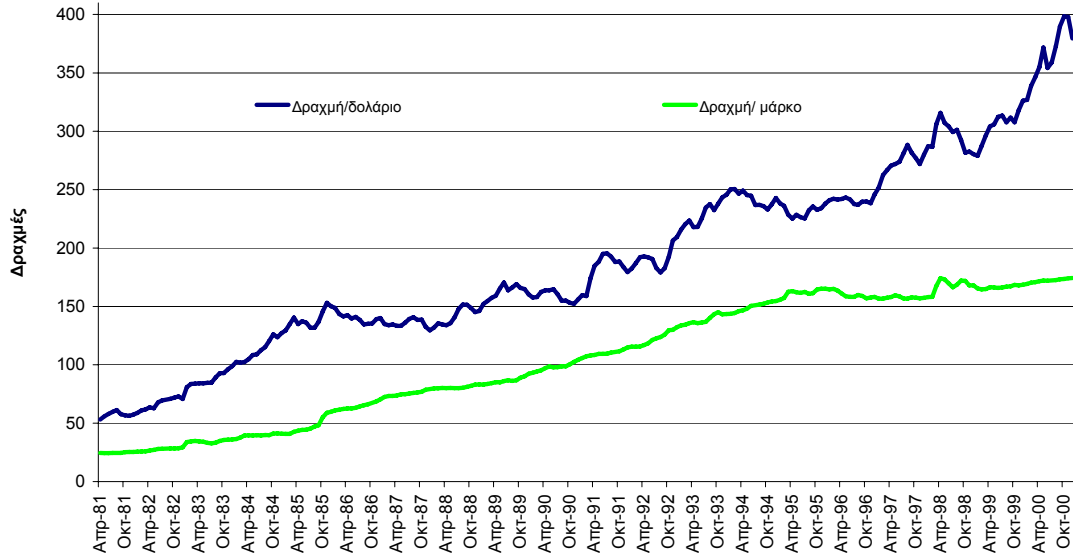
Διάγραμμα 9
Έλλειμμα γενικής κυβέρνησης (%ΑΕΠ)
1972-2000

Διάγραμμα 10
Διαφορά μεγέθυνσης και πληθωρισμού Ελλάδος - ΕΕ15 (1972-2000)

Διάγραμμα 11
Ισοτιμία δραχμής έναντι δολαρίου και μάρκου
(Απρ. 1981- Δεκ. 2000)

Διάγραμμα 12
Ρυθμοί μεταβολής παραγωγικότητας της εργασίας και πραγματικών μισθών (1972-2000)

